

อธิบายท้ายเรื่อง

มิลินปัญหา เป็นปกรณ์มีมาเก่าแก่และสำคัญปกรณ์หนึ่งในพระพุทธศาสนา ไม่ปรากฏว่าท่านผู้ใดเป็นผู้รจนา เชื่อกันว่ารจนาขึ้นในราวพุทธศักราช 500 ปรากฏตาม มรุตตลปกาสินี ฎีกาแห่งมิลินทปัญหา ซึ่งรจนาโดยพระมหติปฏิภกจุฬารักษ์ ว่าพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นผู้แต่งนิทานกถาและนิคมกถาประกอบเข้า ส่วนตัวปัญหา ท่านหาได้กล่าวว่าคุณใดแต่ไม่

มิลินทปัญหาแบ่งออกเป็น หกส่วน คือ บุพพโยค ว่าด้วยบุพพกรรมและประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ มิลินปัญหาว่าด้วยปัญหาเงื่อนเดียว เมณฑกปัญหา ว่าด้วยปัญหาสองเงื่อน อนุमानปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่อยู่โดยอนุमान ลักษณะปัญหา ว่าด้วยลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ อุปมากถาปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่จะพึงทราบด้วยอุปมาในหกส่วนนี้ บางส่วนยกเป็นมาติกา บางส่วนไม่ยกเป็นมาติกา จัดรวมไว้ในมาติกาอื่น คือ ลักษณะปัญหารวมอยู่ในมิลินทปัญหา อนุमानปัญหา รวมอยู่ในเมณฑกปัญหา เพราะฉะนั้น เมื่อจะจัดระเบียบให้เป็นหมวดหมู่สะดวกแก่การค้นดู ต้องแบ่งเป็นส่วนเรียงลำดับดังนี้ บุพพโยค ซึ่งเรียกว่า พาหิรกถา หนึ่ง มิลินปัญหา หนึ่ง เมณฑกปัญหา หนึ่ง และอุปมากถาปัญหา หนึ่ง

เกี่ยวกับระยะเวลาแห่งการรจนามิลินทปัญหานี้ สมเด็จพระสังฆราช (อุนฺนฺสูริยมหาเถร) ทรงสันนิษฐานไว้ว่า ในพุทธโฆสปวัตติกถา ท้ายคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ กล่าวว่า พระพุทธโฆษาจารย์เกิดเมื่อพระพุทธศาสนากาลล่วงแล้ว ๙๕๖ พรรษา ในพาหิรกถาแห่งมิลินทปัญหากล่าวว่า พระเจ้ามิลินท์ทรงสมภพ เมื่อพุทธศักราช ๕๐๐ ปี แต่ไม่ปรากฏว่า พระเจ้ามิลินท์ทรงครองราชสมบัติในสาครนคร เมื่อพระพุทธศักราชล่วงแล้วเท่าไร ปรากฏแต่เพียงว่า พระเจ้ามิลินท์ทรงชอบรุกรานถามปัญหาธรรม จนไม่มีใครสามารถจะวิสัชนาได้ สมณพราหมณ์จึงต่างพากันหนีออกไปหมด สาครนครว่างเปล่าจากสมณพราหมณ์ผู้เป็นบัณฑิตอยู่ถึง ๑๒ ปี พระนาคเสนจึงได้อุบัติขึ้น และบรรพชาเป็นสามเณรเมื่ออายุได้ ๗ ขวบ อุปสมบทเมื่ออายุ ๒๐ ปีเต็ม บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว จึงไปเรียนพระพุทธรวณะในสำนักของพระพุทธรักขิตเถระ ที่โอโสการาม เมืองปาฏลีบุตร เรียนพระไตรปิฎกใช้เวลาในการเรียน ๓ เดือน และพิจารณาอรรถแห่งพระพุทธรวณะที่เรียนแล้วอีก ๓ เดือนจึงจบ พร้อมทั้งได้บรรลุพระอรหัต แล้วจึงกลับสู่สังเขยยบริเวณ จนถึงได้พบกับพระเจ้ามิลินท์กระทำปุจฉาวิสัชนากะกันและกัน ระยะเวลาตั้งแต่พระนาคเสนอุปสมบทแล้ว ถึงวิสัชนาปัญหากับพระเจ้ามิลินท์นี้ อนุमानดูไม่แน่ว่ากี่ปี แต่ก็คงได้ความว่าพระนาคเสนเกิดภายหลังพระเจ้ามิลินท์หลายสิบปี คงในราวพุทธศักราช ๕๓๐ ปี จะอ่อนแก่ไปบ้างก็คงไม่มากนัก มิลินปัญหานี้คงคิดขึ้นในราวพุทธศักราช ๕๕๐ ปีขึ้นไป เพราะฉะนั้น เมื่อประมวลหลักฐานที่มาทั้งสามสถานประกอบกันเข้าแล้วคงได้ความว่า ตัวมิลินทปัญหาเกิดขึ้นราวพุทธศักราช

๕๕๐ ปี และพระพุทโธโฆษอาจารย์ได้แต่งนิทานกถากับนิคมกถาประกอบเข้าให้บริบูรณ์ ได้ลักษณะแห่งปกรณในระหว่างพุทธศักราช ๙๕๖ ถึง ๑๐๐๐ ปี

ศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ (Prof. Rhys Davids) ผู้แปลมิลินทปัญหาเป็นภาษาอังกฤษเป็นคนแรก (เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓) ไม่ได้ระบุผู้รจนา กล่าวแต่เพียงว่า มิลินทปัญหา เป็นหนังสือที่แต่งขึ้นทางอินเดียภาคเหนือ รวบรวมตั้งคริสต์ศักราช (คริสต์ศักราชเริ่มเมื่อ พ.ศ. ๕๔๓) ในเวลาที่พระพุทธศาสนา ยังไม่เกิดแตกแยกกันเป็นนิกายมหายาน ข้างฝ่ายเหนือ และนิกายเถรวาท ข้างฝ่ายใต้ และว่ามิลินทปัญหานี้ เดิมคงแต่งขึ้นในภาษาสันสกฤตหรือภาษาปรากฤตเช่นเดียวกับคัมภีร์อื่น ๆ ที่รจนาขึ้นในทางอินเดียภาคเหนือ แต่ฉบับเดิมสาบสูญไปเสียแล้ว ฉบับที่ปรากฏสืบมาจนบัดนี้นั้น เป็นฉบับที่ชาวลังกาได้แปลเป็นภาษาบาลีไว้

วี. เทรงก์เนอร์ (V. Trenckner) ซึ่งเป็นผู้ถ่ายถอดมิลินทปัญหาออกเป็นอักษรโรมันเป็นคนแรก (เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓) กล่าวว่า มิลินทปัญหานี้ รจนาขึ้นราวคริสต์ศตวรรษที่ ๑ และลงความเห็นว่า ต้นฉบับเดิมเป็นภาษาสันสกฤต และใช้คำเริ่มต้นว่า “ตาม ยถานุสฺยต” แทนที่จะใช้คำเริ่มต้นที่นิยมใช้กันในคัมภีร์บาลีทั่ว ๆ ไปว่า “เอวเม สุต” และว่า เป็นปกรณที่รจนาขึ้นทางอินเดียเหนือ อันเป็นดินแดนที่อยู่ในความปกครองของพระเจ้าเมถันเดอร์ (มิลินท์) ซึ่งดูก็ไม่น่าจะมีอะไรเกี่ยวข้องกับลังกาทวีป

ส่วนท่านอานันท์ เกาศัลยาณนะเถระ (Anand Kausalyayana) ชาวอินเดีย กล่าวว่า มิลินทปัญหานั้น รวบรวมขึ้นโดยพระนาคเสนมหาเถระ และเป็นคัมภีร์ที่มีหลักฐานดีเล่มหนึ่ง มิลินทปัญหาคงรจนาขึ้นในสมัยพระเจ้าเมถันเดอร์ (มิลินท์) หรือหลังจากนั้น แต่จะต้องรจนาขึ้นก่อนสมัยพระพุทธโฆษาจารย์ เพราะพระพุทธโฆษาจารย์มักจะอ้างถึงมิลินทปัญหาเสมอ เมื่อประมาณดูแล้ว มิลินทปัญหาคงจะรจนาขึ้น ๑๕๐ ปี ก่อนคริสต์ศักราช ๔๐๐ ปี เมื่อถือว่า มิลินทปัญหามีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ สิ่งที่ควรพิจารณาต่อไปก็คือใครเป็นผู้รวบรวมขึ้น รวบรวมขึ้นเมื่อไร มีการเพิ่มเติมลงไปบ้างหรือไม่ และถ้ามีการเพิ่ม เพิ่มเติมไปเมื่อไร มีผู้เสนอความคิดว่ามิลินทปัญหาไม่ใช่เป็นคัมภีร์ที่รจนาขึ้นโดยบุคคลคนเดียว เพราะแต่ละตอนมีลีลาการแต่งแตกต่างกัน บางทีจะมีการเพิ่มเข้าไปภายหลังเป็นบางตอนก็ได้ ข้อพิสูจน์คำที่กล่าวนี้มีอยู่ว่า ฉบับที่แปลเป็นภาษาจีนระหว่างคริสต์ศักราช ๓๑๗-๔๒๐ (พุทธศักราช ๘๖๐-๙๖๓) ซึ่งเรียกว่า นาคเสนสูตรนั้น มีเพียง ๓ ตอนแรก เมื่อพิจารณาตามหลักนี้ จะเห็นได้ว่า ๔ ตอนที่เหลือเพิ่มเข้ามาในภายหลัง ข้อเท็จจริงอีกประการหนึ่งที่สนับสนุนคำกล่าวข้างต้น คือ เมื่อจบตอนที่ ๓ แล้ว ก็แสดงว่าพระเจ้ามิลินท์ทรงถามปัญหาจบลง แต่ถึงตอนที่ ๔ กลับเหมือนทรงเริ่มต้นถามใหม่อีก จึงมีทางสันนิษฐานได้เป็น ๓ ทางคือ (๑) อาจจะมีการเพิ่มเติมเข้า

มาภายหลังอีกหลายตอน (๒) อาจจะแต่งขึ้นครบบริบูรณ์อย่างที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้มาเดิมแล้ว และ (๓) ชาวจีนอาจจะเลือกแปลไว้เพียง ๓ ตอนแรกก็ได้

นาง ไอ. บี. ฮอนเนอร์ (I.B.Horner) กล่าวว่า มิลินทปัญหาก็อาจจะไม่ได้แต่งขึ้นในสมัยของพระเจ้ามิลินท์ นาย เอส.ดุตต์ (S.butt) ประมาณว่า อาจจะร้อยกรองขึ้นในยุคต่อ ๆ มาอีกช้านาน และนาย เอ.แอล.บาซัม (A.L. Basham) ก็ว่า บางทีก็อาจจะรจนาขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ ๑ หรือมีฉะนั้นก็ราวแรกตั้ง คริสต์ศักราช แต่อย่างน้อยก็ต้องก่อนพระพุทธโฆษาจารย์ไปลังกา แม้จะไม่ทั้งหมดก็ต้องบางส่วนหรือไม่ก็ภายหลังที่พระไตรปิฎกได้จัดเป็นชาดก เป็นที่ฌนิกาย มัชฌิม-สังยุตต-อังคุตตร-ขุททกนิกายแล้ว ส่วนภคณาจารย์ผู้ทำหน้าที่ในการรวบรวมนั้น ก็คงจะรวมอยู่ในจำนวนผู้ที่พระนาคเสน กล่าวว่าเป็นผู้ที่อยู่ในธรรมนครของพระพุทธเจ้า เอ.ดี.แอดิการัม (A.D.Adikaram) ได้ให้ข้อสังเกตไว้ตามที่เขาสอบสวนได้ว่า น่าประหลาดที่ชื่อบุคคลต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในขุททกภคณานั้นไม่มีกล่าวถึงในอรรถกถาอื่นเลย ข้าพเจ้าเอง (นางฮอนเนอร์) ก็ไม่พบเหมือนกัน แต่เกี่ยวกับพื้นฐานของข้อความต่าง ๆ ในมิลินทปัญหานี้ เขา (นายแอดิการัม) ได้สรุปไว้ว่าเกิดขึ้นในอินเดีย มิใช่เกิดขึ้นในลังกา

นางฮอนเนอร์ ได้ให้ข้อสังเกตต่อไปอีกว่า เป็นที่น่าสังเกตว่าในอรรถกถาเหล่านี้ ข้อความบางตอนจากมิลินปัญหา ตอนที่ ๑-๓ และธัมมปทัฏฐกถา ก็อ้างข้อความจากมิลินปัญหา ตอนที่ ๔-๖ ด้วย หลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้แสดงว่าพระพุทธโฆษาจารย์มีความชำนาญในมิลินปัญหาเป็นอย่างดี ดังนั้น มิลินทปัญหาก็อาจจะได้รจนาขึ้นในอินเดีย หรือแคชเมียร์ เมื่อประมาณ ๓๐๐-๔๐๐ ปีก่อนที่จะตกเข้ามาในประเทศลังกา เมื่อเทียบให้เห็นข้อต่างกันแล้ว จะเห็นว่า วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์นั้น ให้ความรู้ในทางปฏิบัติเพื่อส่งเสริมการทำตนให้บริสุทธิ์อย่างละเอียดละออ ส่วนพื้นฐาน การอธิบาย และการแนะนำต่าง ๆ ในมิลินทปัญหานี้ เป็นไปในทางพัฒนาปัญญามากกว่ามิใช่เป็นแบบแผนในการเจริญสมาธิภาวนา จุดมุ่งหมายตามที่แสดงไว้ก็คือ ต้องการจะขจัดสาเหตุแห่งความเคลือบแคลงสงสัยต่าง ๆ อันอาจจะเกิดขึ้นได้เนื่องจากการมีความเห็นขัดแย้งกันเกี่ยวกับพระคัมภีร์ หรืออรรถกถาแห่งคำสอนให้หมดสิ้นไป และเพื่อจะขจัดปัญหายุ่งยากต่าง ๆ เพื่ออนุชนในอนาคตจะได้รับคำตอบที่ถูกต้องเกี่ยวกับปัญหาสองแง่ อันอาจทำให้เกิดความฉงนสนเท่ห์ และเพื่อจะทำให้การโต้เถียงกันอันจะพึงมีได้ในอนาคตเกี่ยวกับปัญหาเหล่านี้หมดสิ้นไป ผู้แต่งจะต้องได้บันทึกการสนทนาที่เกิดขึ้นจริง ๆ หรือว่าเชื่อว่าเกิดขึ้นจริงระหว่างกษัตริย์ผู้ที่ทรงพระปรีชาสามารถเป็นอย่างยิ่ง (ซึ่งอาจจะเป็นกษัตริย์กรีกปากเตเรียน แต่น่าจะเป็นปากเตเรียนมากกว่า) กับพระนาคเสนซึ่งมีความสามารถพอ ๆ กัน หรือไม่เช่นนั้น ก็จะต้องคิดแต่งขึ้นมาเอง โดยมีการรวบรวมและเพิ่มเติมมาเรื่อย ๆ นับเวลาเป็นปี ๆ และอาจจะมิได้มีคณะหรือศิษย์ช่วยเพิ่มเติมต่อ ๆ มาด้วย และด้วยวิธีดังกล่าวนี้เอง จึงทำให้กลายเป็น

งานที่มีหลักฐาน มีสาระและมีความสำคัญขึ้น จึงกล่าวได้ในที่สุดว่า มิลินทปัญหานี้ เป็นผลงานของ รจนาคารยมากกว่าหนึ่งท่าน ลีลาอันกระทัดรัดในตอนต้น ๆ ของคัมภีร์นี้ ซึ่งเราจะเห็นว่าแตกต่างกัน กับตอนท้าย ๆ ที่แสดงให้เห็นถึงความชำนาญในทางสำนวนวรรณคดี ย่อมจะเป็นเครื่องสนับสนุน สมมติฐานดังกล่าวนี้ได้เป็นอย่างดี

ส่วนศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ ได้ให้ข้อสรุปเกี่ยวกับผู้รจนามิลินทปัญหานี้ไว้ว่า เมื่อประมวล หลักฐานต่าง ๆ จากชื่อสถานที่สำคัญและแม่น้ำสำคัญ ที่กล่าวถึงในคัมภีร์นี้แล้ว ก็พอสรุปได้ว่า ผู้รจนาคัมภีร์นี้ อยู่ทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย หรือในแคว้นปัญจาบของอินเดีย (ปัจจุบัน) และเหตุผลที่จะมาสนับสนุนความเห็นดังกล่าวนี้ให้หนักแน่นยิ่งขึ้น ก็คือว่า ในที่อื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศลังกา ซึ่งอาจจะพิจารณาว่าเป็นที่อยู่ของผู้แต่งคัมภีร์นี้ หากท่านไม่ได้อยู่ในที่ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นก็ได้ นั้น ไม่ปรากฏว่ามีอนุสรณ์อะไรเกี่ยวกับพระเจ้าเมนันเดอรอยู่เลย

และศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ ยังได้กล่าวอีกว่า มิลินทปัญหานี้รจนาขึ้นภายหลังคัมภีร์กถาวัตถุ ซึ่งเป็นคัมภีร์ในพระอภิธรรมปิฎกที่แต่งโดยพระโมคคัลลีสบุตรตีสเถระ ในคราวทำสังคายนาครั้งที่ ๓ หลังพุทธปรินิพพานแล้ว ๒๓๕ ปี เพราะเมื่อเปรียบเทียบคัมภีร์ทั้งสองนี้ดูแล้ว จะเห็นว่า ข้อความในมิลินทปัญหาหลายตอนมาจากคัมภีร์กถาวัตถุ เช่น ปัญหาเรื่องทิพจักขุเป็นได้จริงหรือไม่ เรื่องคุณุหัตถ์ที่บรรลुพระอรหัตแล้วจะบวชด้วยวิธีอย่างไร เป็นต้น ตรงกับความในกถาวัตถุทุกอย่าง และในกถาวัตถุ ยังละเอียดพิศดารกว่าอีกด้วย และเป็นธรรมดาว่า ข้อความในคัมภีร์ที่เก่ากว่านั้น มักจะถูกนำมาอ้างอิงในคัมภีร์ที่แต่งทีหลัง และความมุ่งหมายก็อย่างเดียวกัน คือเพื่อปราบพวกมิถิยาและป้องกันพระศาสนาจากพวกพาทริลัทธา

พระเจ้ามิลินท์ คือใคร ? ภารต สิงห์ อุปถยาเย (Bharat Singh Upadhyaya) ได้ให้คำตอบในปัญหานี้ไว้ว่า พระเจ้ามิลินท์นั้น เป็นองค์เดียวกับพระเจ้าเมนันเดอร กษัตริย์ชาติอินโดกรีก ซึ่งเป็นผู้ทรงอุปถัมภ์และสนับสนุนพระพุทธศาสนา ที่สำคัญพระองค์หนึ่งระหว่างศตวรรษที่ ๒ คำว่า มิลินท์ มาจากคำภาษากรีกว่า

เมนันดรอส (Menandros) นักเขียนในสมัยนั้นเรียกพระนามของกษัตริย์พระองค์นี้หลายอย่างด้วยกัน เช่น ในหนังสือ อวทานกัลปลดดา ของท่านเกษเมนทร (Ksemendra's Avadanakalpalata) เรียกพระนามของกษัตริย์พระองค์นี้ว่า มิลินทร (Milindra) ซึ่งเป็นนามเดียวกันกับที่พบในหนังสือหมวด ต้นเซอร์ (the Bstan-hygur) แห่งพระไตรปิฎกทิเบต คำจารึกที่หีบศพภาษาชินกอต (Shinkot) เป็นตัวอักษร ขาโรษฐิ (Kharosthi) เรียกพระนามของกษัตริย์พระองค์นี้ว่า เมนัทระ (Menadra) หลักฐานสำคัญที่พอจะประมวลเรื่องราวของกษัตริย์ชาติอินโดกรีกพระองค์นี้ ก็คือมิลินทปัญหานี้เอง เรื่องราวของนักประวัติศาสตร์กรีก เช่น สตราโบ (Strabo) พลูตาร์ค (Plutarch) และจัสติน (Justin) และเหรียญของ

พระเจ้าเมนันเดอร์เอง ซึ่งจารึกตัวอักษรว่า “Basileus Soteris Menandros” ที่ค้นพบในที่ต่าง ๆ ๒๒ แห่ง ในลุ่มน้ำกาบูล (Kabul) และสินธ์ (Sindh) และในบริเวณภาคตะวันตก ของมณฑลอุดรประเทศ (Uttar Pradesh) นักปราชญ์หลายท่านมีความเห็นแตกต่างกันในเรื่องสมัยอันแน่นอนของพระเจ้าเมนันเดอร์ สมิธ (Smith) มีความเห็นว่า พระเจ้าเมนันเดอร์รุ่งเรืองอยู่ในกาลศตวรรษที่ ๒ ก่อน ค.ศ. เอช.ซี.เรย์ชาอูร์ (H.C. Raychaudhuri) กล่าวว่า พระองค์ทรงพระชนม์อยู่ในศตวรรษที่ ๑ ก่อน ค.ศ. ใน

มิลินทปัญหากล่าวว่า พระเจ้ามิลินท์ทรงพระชนม์อยู่ หลังพุทธปรินิพพาน ๕๐๐ ปี ฉะนั้น จึงมีเหตุผลเพียงพอที่จะกล่าวว่า กษัตริย์กรีกพระองค์นี้ ทรงครองราชย์ในศตวรรษที่ ๑ ก่อน ค.ศ. หรือราว ๆ นั้น ซึ่งมีข้อเท็จจริงอื่น ๆ ยืนยันอีกเป็นอันมาก ในมิลินทปัญหากล่าวว่า พระเจ้าเมนันเดอร์ เป็นพระราชกษัตริย์แห่งพวกโยนิก “โยนิกานัน ราชชา มิลินโท” คำบาลี โยนิก หรือโยน (สันสกฤตว่า ยวน) เป็นคำเดียวกับภาษาเปอร์เซียโบราณว่า “เยาวนะ” ซึ่งแต่เดิมหมายถึงพวกไอโอเนียนกรีก (Ionian Greeks) แต่ต่อมาเลื่อนไป หมายถึงพวกกรีกทั้งหมด อาณาจักรของพวกโยนิก (Yonas) และพวกกัมโบจา (Kambojas) เป็นที่รู้จักแก่ชาวอินเดียในศตวรรษที่ ๖ ก่อน ค.ศ. ดังมีหลักฐานอยู่ในอัศจรรย์นิพนธ์ของมัทธมิกาย ซึ่งแสดงว่า ประชาชนของอาณาจักรเหล่านี้ มีเพียง ๒ วรรณะคือ พวกนาย (Arya) และพวกทาส (Dasa) แทนที่จะมี ๔ วรรณะเหมือนในสังคมอินเดีย เป็นข้อเท็จจริงที่ทราบกันทั่วไปแล้วว่า หลังสังคายนาครั้งที่ ๓ ซึ่งทำที่กรุงปาฏลีบุตร ได้มีการส่งนักเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังประเทศโยนิกอันห่างไกล อันประกอบไปด้วยอาณาจักรพระเจ้าอันติโอคอสที่ ๒ แห่งซีเรีย (Antiochos II of Syria) อาณาจักรของพระเจ้าอันติโกนอส โนตอส แห่งเมซิโดเนีย (Antigonos Gonatos of Macedonia) เป็นต้น ข้อความนี้ได้กล่าวไว้ในศิลาจารึกนั้น มีคำกล่าวต่อไปอีกว่า พระภิกษุชาวกรีกชื่อธรรมรักขิต (Yona Dhammrakkhita) ถูกส่งไปประกาศพระศาสนาในอปรานตประเทศ ฉะนั้น จึงเห็นได้ชัดเจนว่า คำสอนอันประเสริฐของพระพุทธเจ้าได้เข้าถึงจิตใจของชาวกรีกก่อนสมัยของพระเจ้าเมนันเดอร์ แต่ส่วนมากเราได้ทราบกันว่า กษัตริย์พระองค์นี้เป็นพระองค์แรกที่ทรงสนพระทัยในคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยทรงตั้งข้อสงสัยขึ้นหลายประการ เมื่อพระองค์ทรงได้สดับคำวิชันของพระนาคเสนจนหมดความสงสัยแล้ว พระองค์ก็ทรงสนับสนุนในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ในมิลินทปัญหากล่าวว่า พระเจ้ามิลินท์ประสูติที่ตำบลกลสิคาม ในเกาะอลันทะ คือ เมืองเล็กชานเดรีย (Alexandria) หรือกันทวาร (Kandahar) ในปัจจุบัน นครหลวงของพระองค์ คือ เมืองสาคละ ซึ่งเป็นเมืองเดียวกันกับเมืองสังกาล (Sangal) ของนักประวัติศาสตร์กรีกชื่อ แอร์เรียน (Arrian) และเมืองสาคาล (Sagal) หรือยูธูเมเดีย (Euthumedeia) ของปโตเลมี (Ptolemy) เมืองนี้อยู่ในบริเวณเมือง ไสอัลกอต (Sialkot) ในมณฑลปัญจาบ อาณาจักรของพระเจ้าเมนันเดอร์ประกอบด้วยมณฑลเปชวาร์

(Peshawar) ลุ่มน้ำกาบูลตอนบน มณฑลปัญจาบ (Panjab) มณฑลสินธ์ (Sindh) มณฑลกาธิยวาร (Kathiawar) และมณฑลอุดรประเทศตะวันตก เมื่อพระเจ้ามิลินท์ทรงนับถือพระพุทธศาสนาแล้ว พระองค์ก็ทรงสร้างวิหารชื่อ มิลินทวิหาร ถวายพระนาคนั้น นอกจากนี้ พระองค์ยังได้ทรงขยาย อาณาจักรแห่งพระพุทธศาสนาออกไปอีกเป็นอันมาก ตามหนังสือมิลินทปัญหา พระเจ้ามิลินท์สวรรคต เมื่อทรงผนวชเป็นภิกษุ หลังจากทรงสละราชสมบัติและราชอาณาจักรให้แก่ราชโอรส กล่าวกันว่า พระองค์ได้บรรลุพระอรหัตต์ ซึ่งเป็นจุดหมายปลายทางของพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทด้วยอีกประการ หนึ่ง ที่เหรียญของพระเจ้าเมเน็นเดอร์ มีตราพระธรรมจักร จึงเป็นเหตุผลที่ไม่ผิดพลาดว่า พระองค์ทรง เป็นพุทธศาสนิกที่เคร่งครัด อนึ่ง ศิลปจารึกภาษาชินกอต ก็ได้พิสูจน์ให้เห็นว่า กษัตริย์กรีกพระองค์นี้ ได้ทรงเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้แพร่หลายไปในอาณาบริเวณตั้งแต่ ภูเขาอินดูคุช จนถึงแม่น้ำสินธุ พลูตาร์คกล่าวต่อไปว่า ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ พระองค์ทรงมีความยุติธรรมอย่างยอดเยี่ยม และทรงเป็นที่รักใคร่ของปวงชนทุกชั้น แม้ว่าอำนาจที่พระองค์ทรงสถาปนาขึ้นจะเสื่อมสูญไป จากอินเดียพร้อมกับการสิ้นพระชนม์ของพระองค์ก็ตาม แต่อนุสาวรีย์อันแสดงถึงความที่พระองค์ทรงมี ความยุติธรรม มีพระปรีชาสามารถ และเป็นพุทธศาสนิกผู้เคร่งครัด จะยืนยงคงอยู่คู่กับหนังสือมิลินท ปัญหา และเหรียญตราธรรมจักรของพระองค์ชั่วกาลปาวสาน

ศาสตราจารย์รัส เดวิดส์ ได้ให้คำอธิบายในเรื่องนี้ไว้ว่า พระเจ้ามิลินท์นั้น เข้าใจกันว่า คือ พระเจ้าเมเน็นเดอร์ ซึ่งมีพระนามปรากฏอยู่ในบัญญัติกษัตริย์กรีกที่ปกครองบาคเตรีย (คือกาฟฆานิสถาน) ใน ตำนานนั้นกล่าวว่าพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์แห่งโยนกะ (กรีก) ครองราชย์ในเมืองสาคละ (the Euthydemia of the Greeks) และก็ปรากฏว่าไม่มีพระนามอื่นในบัญชิตั้งกล่าวที่ใกล้เคียงกับคำว่า มิ ลินท์ จึงมั่นใจได้ว่า นามทั้งสองดังกล่าวแล้ว เป็นบุคคลคนเดียวกัน วิชาจารย์คงจะได้เปลี่ยนแปลง ชื่อภาษากรีกเสียใหม่ เพื่อให้เหมาะสมกับภาษาท้องถิ่นของอินเดียที่นำมาใช้ในการรจนา (มิลินท ปัญหา) หรือไม่ก็เป็นเพราะความเปลี่ยนแปลงไปเองตามธรรมชาติ ในทางการออกเสียง (phonetic decay) หรืออาจจะเป็นไปเพราะสาเหตุทั้งสองประการดังกล่าวแล้วก็ได้ คำว่า “อินทร” หรือ “อินท” นั้น ไม่ใช่สำหรับใช้ลงท้ายคำทั่วไปที่ใช้เป็นชื่อของชาวอินเดีย เพราะความหมายว่ากษัตริย์ (meaning king) ก็ควรจะเหมาะสมกับกษัตริย์เท่านั้น เพราะฉะนั้น พระนามของกษัตริย์ต่างด้าวที่ลงท้ายคำว่า “แอนเดอร์” (Ander) ก็น่าจะต้องใช้คำลงท้าย (ในภาษาอินเดีย) ว่า “อินท” อย่างไม่ต้องสงสัย แต่กฎในการเปลี่ยนอักษร ม-น-น ในภาษาท้องถิ่นของอินเดีย นั้น อาจจะมีวิธีเปลี่ยนไม่เหมือนกันบ้าง ในบางโอกาส นาย วี. เทรนค์เนอร์ (V. Trenckner) ได้ให้ตัวอย่างเกี่ยวกับการใช้ ล แทน น หรือใช้ น แทน ล ได้ในความหมายที่เหมือนกันในภาษาบาลีไว้ถึง ๗ ตัวอย่าง

ก็ยังเหลือแต่ปัญหาในการเปลี่ยนสระตัวแรก คือ “เอ” (E) ในคำว่า เมนันเดอร์ เป็น “อี” (I) ในคำว่า

มิลิน เท่านั้น ในบางตอนของศิลาจารึกของอินเดีย และในเหรียญที่เชื่อกันว่าเป็นของพระเจ้าเมนันเดอร์ นั้น เคยอ่านพระนามของกษัตริย์พระองค์นี้ ว่า “มินันทะ” (Minanda) แม้ว่าปัจจุบันนี้เราจะไม่เชื่อการอ่านออกเสียงดังกล่าวแล้ว เพราะมีหลักฐานใหม่ที่ดีกว่าก็ตาม แต่ก็ไม่ต้องสงสัยว่า คำว่า มิลินท นั้น พูดได้คล่องปากกว่าคำว่า เมลินท และคำว่า “มิล” (MIL) ดูจะเป็นคำเริ่มต้นที่เหมาะสมเจาะกับชื่อของ “มิลักษะ” ดีกว่า และเพราะคำว่า “อินทร” นั้น ใช้เฉพาะกับพระนามของพระเจ้าแผ่นดิน ฉะนั้น คำว่า เมนันเดอร์ จึงกลายเป็น มิลินท ไป

นอกจากนี้ วจนาจารย์ก็ยังได้กล่าวถึงชื่อที่เป็นภาษากรีกอื่น ๆ อีก หลายชื่อ เช่น เทวมันติยะ อนันตกายะ มังกุระ และสัพพทินนะ และยังมีชื่อกรีกในรูปภาษาบาลีที่พยายามทำให้มีความหมายเข้ากันได้กับภาษาท้องถิ่นของอินเดีย แต่ว่ารูปคำใหม่ของแต่ละชื่อดังกล่าวนั้นไม่เป็นภาษาอินเดียอย่างแท้จริงเหมือนกับคำว่า

มิลินท ดังนั้น คำว่า เทวมันติยะ ซึ่งเข้าใจว่ากลายรูปมาจากคำว่า เดเมตรีออส (Demetrios) นั้น พอเห็นก็รู้ว่าเป็นคำภาษาอินเดียจริง แต่เมื่อมาตีความหมายกันแล้ว ก็มีความหมายแต่เพียงว่า “มนตรีของเทพดา” เท่านั้น และอีก ๒ คำคือ อนันตะ และกายะ ก็เป็นภาษาอินเดียเช่นกัน แต่เมื่อผสมกันเข้าเป็น อนันตกาย ก็มี ความหมายว่า “มีกายไม่มีที่สูด” กลายเป็นของขบขันไปไม่สมกับเป็นชื่อของนายทหารข้าราชการสำนัก ชื่อนี้อาจจะคิดขึ้นเพื่อใช้แทนคำว่า แอนติโอโกส (Antiochos) ก็ได้ สำหรับคำว่า มังกุระ และสัพพทินนะ นั้น ยากที่จะบอกได้ว่า หมายถึงใคร แต่ที่ว่า มิลินท เป็นคำเดียวกับคำว่า เมนันเดอร์ นั้น เป็นการถูกต้องแน่นอน เช่นเดียวกับคำว่า จันทคุตตะ เป็นคำเดียวกับคำว่า แสโนโดร โทโตส (Sandrokottos)

ข้อเขียนของพวกกรีกหรือโรมันเองนั้น ให้ความรู้เกี่ยวกับเรื่องของกษัตริย์กรีกที่ครองบาคเตรียมน้อยมาก แต่ถึงกระนั้น พวกเขาก็ก็นบอกให้เราารู้ได้มากที่สุดกว่าที่อื่น ๆ ว่า เมนันเดอร์ กับ มิลินท นั้นเป็นคน ๆ เดียวกันแน่นอน

สตราโบ (Strabo) กล่าวไว้ในหนังสือภูมิศาสตร์ของเขาว่าพระเจ้าเมนันเดอร์นั้นเป็นกษัตริย์ที่สำคัญองค์หนึ่ง ในจำนวน ๒ องค์ของบาคเตรีย ที่ทำให้อำนาจของกรีกแผ่ไปไกลที่สุดทางตะวันออก จนเลยเข้าไปถึงอินเดีย พระองค์ได้ข้ามไฮปานิส (Hypanis) (คือ Sutlej) และรุกเข้าไปไกลถึง ไอสาโมส (Isamos) (บางทีอาจจะได้แก่ Jumna) แต่ในบทความเกี่ยวกับงานนิพนธ์ของ Justin กล่าวว่าพระเจ้าเมนันเดอร์ กับ พระเจ้าอพอลโลโดตุส (Apollodotus) นั้นเป็นกษัตริย์ชาวอินเดีย

พลูตาร์ค (Plutarch) นักประวัติศาสตร์ชาวกรีก ได้ให้ความรู้เบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับพระเจ้าเมนันเดอร์ว่า พระองค์ทรงเป็นนักปกครองที่เที่ยงธรรม ทรงปกครองให้ประชาชนได้รับความสุขสบาย และว่า พระองค์สิ้นพระชนม์ในค่ายทหาร ในการสู้รบกับพวกอินเดียที่ลุ่มน้ำคงคา และเมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว ประเทศต่าง ๆ ก็แสดงความประสงค์ที่จะได้พระอัฐิของพระองค์ไปไว้ แต่ในที่สุดก็ตกลงกันได้ว่า จะแบ่งพระอัฐิให้ทั่วกัน และทุกประเทศจะต้องสร้างอนุสาวรีย์ (สถูป) เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงพระองค์ด้วย หลักฐานอันสำคัญอย่างหนึ่งเกี่ยวกับพระเจ้าเมนันเดอร์ หรือมิลินท์ ที่มีอยู่ในปัจจุบันนี้ก็คือ เหรียญที่ขุดได้ในประเทศอินเดีย

เมื่อประมวลความเห็นต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ศาสตราจารย์ ริส เดวิดส์ จึงสรุปเรื่องราวของพระเจ้าเมนันเดอร์ หรือมิลินท์ ว่า เป็นกษัตริย์กรีกองค์หนึ่งในบรรดากษัตริย์กรีกหลายองค์ที่ปกครองจักรวรรดิกรีก ซึ่งสถาปนาขึ้นโดยพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชสืบต่อกันมา แต่เป็นการแน่นอนว่า พระเจ้ามิลินท์ทรงเป็นบุคคลสำคัญขององค์หนึ่ง หรือบางทีอาจจะสำคัญที่สุดในบรรดากษัตริย์เหล่านั้นก็ได้ พระองค์ทรงนำกองทัพกรีกบุกเข้าไปในอินเดียได้ไกลมากกว่าที่บรรพบุรุษของพระองค์บ้างองค์ได้เคยกระทำมา สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นเครื่องสนับสนุนทัศนะของผู้รจนานี้ที่กล่าวไว้ในหน้า ๕ (มิลินท์ปัญหาฉบับนี้) ว่า ทรงเป็นผู้ทรงความยุติธรรม มีอำนาจ มีพระปรีชาสามารถ และทรงร่ำรวยมหาศาล พระเจ้ามิลินท์ทรงครองราชย์ในระยะเวลาที่เชื่อได้แน่นอนว่า หลังจากศตวรรษที่ ๒ ก่อนคริสตก หรือบางทีก็อาจจะในราว ๑๑๕ หรือ ๑๑๐ ปีก่อนคริสตก กิตติศัพท์ของพระองค์ได้แพร่ไปถึงตะวันตก ซึ่งไม่เคยมีกษัตริย์ปากเตรีพระองค์ใดเคยมีมาก่อน ทรงเป็นกษัตริย์กรีกที่ปกครองปากเตรีเพียงพระองค์เดียวเท่านั้น ที่ยังจดจำกันได้ในประเทศอินเดีย ผู้รจนากล่าวว่า พระองค์ประสูติที่เมืองกลสิ ในอลสันทะ (คือ อเล็กซานเดรีย) ซึ่งเป็นชื่อเกาะ ๆ หนึ่ง ที่สันนิษฐานได้ว่าอยู่ในแถบ อินเดีย (Indus) แต่ กลสิคาม นั้น ไม่พบว่าได้กล่าวถึงในที่อื่นอีก และในเหรียญจำนวนมากของกษัตริย์ปากเตรีนั้น ก็มีเพียงเหรียญเดียวเท่านั้น ที่ให้ชื่อทางประวัติศาสตร์ไว้ชื่อหนึ่งเป็นชื่อของเมือง คือ การิส (Krisia) เหรียญดังกล่าวนี้สร้างขึ้นในราว ๑๘๐ ปีก่อนคริสตก โดยพระเจ้า ยูคราติเดส (Eukratides) ซึ่งอาจจะเป็นกษัตริย์องค์แรกในบรรดากษัตริย์ที่เข้าครองดินแดนแถบฝั่งแม่น้ำอินเดีย (Indus) อาจจะเป็นไปได้ว่า พระนามสองพระนาม (ที่แตกต่างกัน) นั้น หมายถึงบุคคลคนเดียวกัน คือ พระนามหนึ่งเป็นแบบภาษาบาลี (หรือบางทีก็อาจจะพระนามภาษาท้องถิ่นของผู้แต่ง (มิลินท์ปัญหา) นำมาใช้) และอีกพระนามหนึ่งเป็นภาษาพื้นเมือง (ของพระองค์เอง) และก็อาจเป็นได้ว่า เหรียญ (ของพระเจ้าเมนันเดอร์) นั้น สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกถึงเหตุการณ์ที่พวกกรีกเข้ายึดครอง อินเดีย ได้ ถ้าเป็นจริงดังกล่าวนั้น การที่เขาตั้งชื่อเกาะอันเป็นที่สร้างเมืองนั้นว่า "อลสันทะ" (คือ อเล็กซานเดรีย) นั้น คง

ไม่ได้มุ่งถึงตัวเกาะเป็นสำคัญ แต่ดูจะเพื่อเป็นการแสดงให้เห็นว่า เกาะนี้พวกเขาไม่ได้เป็นผู้ค้นพบก็จริง แต่ว่ามันกลายเป็นที่สำคัญขึ้นมา ก็เพราะพวกเขาได้มายึดครองไว้นั่นเอง

นางฮอนเนอร์ ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องราวของพระเจ้ามิลินท์ไว้ว่า พระเจ้ามิลินท์ หรือเมนนเดอร์นั้น เป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ที่มีชื่อเสียงและเป็นชาวกรีก และเป็นผู้ที่มีตัวตนอยู่จริง ๆ ด้วย แม้ว่าจะกำหนดสมัยของพระองค์ไม่ได้อย่างแน่นอนก็ตาม แต่นักประวัติศาสตร์ปัจจุบันก็กำหนดว่า พระองค์มีพระชนม์อยู่ในราวศตวรรษที่ ๒ ก่อนคริสตก วินเซนติ สมิธ (Vincente Smith) กำหนดปีรัชกาลของพระองค์ว่า ราว ๑๖๐-๑๔๐ ปีก่อน ค.ศ. ลามอเต (Lamotte) ว่า ราว ๑๖๓-๑๕๐ ก่อน ค.ศ. นาเรน (Narain) ว่าราว ๑๕๕-๑๓๐ ปีก่อน ค.ศ. ส่วน อ. ฟอน กุตลมิท (A. von Cutschmid) ว่า ราว ๑๒๕-๙๕ ปีก่อน ค.ศ. เรพสัน (Rapson) ซึ่งเห็นพ้องกับกุตซนีดี ว่า ยูกราติเดส (Eukratides) ครองราชย์ราว ๑๗๕ ปีก่อน ค.ศ. และเมนนเดอร์กับยูกราติเดส นั้น อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นบุคคลสมัยเดียวกัน

ชื่อของพระเจ้ามิลินท์นั้น ในคัมภีร์บาลีอื่น ๆ นอกจากมิลินทปัญหาแล้วไม่ค่อยจะมีกล่าวถึง ในชินกาลมาลีปกรณ์ที่แต่งเป็นภาษาบาลีในประเทศไทย โดยพระเถระไทย (ชาวเชียงราย ชื่อรัตนปัญญาเถระ) เมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๐ กล่าวว่า พระเจ้ามิลินท์ประสูติที่เมือง สาคละ ในประเทศอินเดีย ในขณะที่พระเจ้ากุกกัณณติสสะกำลังเสวยราชย์อยู่ที่เมืองอนูราธบุรี ระหว่าง พ.ศ. ๕๖๐-๕๖๑ ถึง ๕๘๒-๕๘๓ นายริจินัล เลอ เมย์ (Reginald le May) ซึ่งอ้างถึงชินกาลมาลีในหนังสือ “พุทธศิลป์ในสยาม” ของเขาก็กล่าวว่า ชินกาลมาลีนั้นเป็นหนังสือที่มีชื่อเสียงและเรื่องราวเชื่อถือได้ แต่มันเป็นไปได้ที่จะกำหนดให้พระเจ้านันเดอร์มีพระชนม์ยืนยาวมาถึงสมัยของพระเจ้ากุกกัณณติสสะ (แห่งลังกา) ตามหลักฐานที่กล่าวแล้ว เพราะกษัตริย์องค์นี้ ปรากฏว่า ได้เสวยราชย์เมื่อ ๕๐๐ ปีหลังพุทธปรินิพพานแล้ว (ราว ๔๘๓ ปีก่อน ค.ศ.) ชินกาลมาลีคงจะถือปีรัชกาลของพระเจ้ามิลินท์ตามข้อความที่พบในมิลินทปัญหา หน้า ๓ ซึ่งเป็นการถือเอาความหมายตามตัวอักษรในข้อความตอนนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงพยากรณ์ว่า หลังจากพุทธปรินิพพานแล้ว ๕๐๐ ปี บุคคลทั้งสอง (มิลินท์ - นาคเสน) จะมาเกิด ถ้าเราเชื่อข้อความตอนนี้อย่างเต็มที่แล้ว เราก็อาจจะเชื่ออย่างง่าย ๆ ว่า สมัยของพระเจ้ามิลินท์ ตรงกับสมัยที่พระเจ้ากุกกัณณติสสะขึ้นครองราชย์ที่เมืองอนูราธปุระ หรือว่าพระเจ้ากุกกัณณติสสะกำลังครองราชย์อยู่ ในขณะที่พระเจ้ามิลินท์กำลังเริ่มครอบครองดินแดนทางจังหวัดภาคเหนือของอินเดีย ที่พระองค์ได้รับมรดกตกทอดมา หรือที่ทรงตีได้มา กษัตริย์แห่งอนูราธระองค์นี้ก็คือ พระเจ้ากุกกัณณติสสะผู้ใจบุญซึ่งประสูติราว ๔๔ ปีก่อน ค.ศ. (ตามคำของนายธนิธ อยุธยา ที่ให้แก่นางฮอนเนอร์) ก็คือ พ.ศ. ๕๐๐ นั่นเอง ซึ่งก็ไม่ขัดกับปีขึ้นครองราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๕๖๐ - ๑ และปีสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๕๘๒-๓ เมื่อพระชนมายุได้ ๘๒ ปี แต่ก็ไม่น่าจะเป็นไปได้ เพราะไม่มีหลักฐาน

ยืนยัน หากปีครองราชย์ของพระเจ้ากุฎกัณณดิศยะ (ตามชินกาลมาลี) ถูกจริงในสมัยดังกล่าวนั้น จักรวรรดิอินโดกรีกหรือбакเตรียในอินเดีย ก็ได้เสื่อมลงไปแล้วแต่ว่าสมัยของพระเจ้าเมเนันเดอร์ หรือมิลินท์ (ตามที่กล่าวถึงในมิลินทปัญหา) นั้น ไม่มีอะไรที่สื่อแสดงว่า กำลังเสื่อมอำนาจลงเลย แต่กลับแสดงให้เห็นว่า กำลังเจริญ

รุ่งเรืองอย่างเต็มที่ด้วยซ้ำไป อีกประการหนึ่ง เราควรจะระลึกไว้ด้วยว่า ๕๐๐ ปี ตามที่กล่าวในมิลินทปัญหานั้นอาจจะเป็นเพียงวิธีการพูดที่หมายถึงระยะเวลาอันยาวนานมาก แต่ไม่อาจจะกำหนดตายตัวลงไปได้เท่า นั้น

ลามอเต (Lamotte) ให้ข้อสังเกตไว้อีกอย่างหนึ่งว่า ในมิลินทปัญหานั้น พระเจ้ามิลินท์ไม่ได้ทรงถามปัญหาเกี่ยวกับเรื่องพุทธศิลป์เลย ฉะนั้น พระองค์จะต้องประสูติก่อนที่จะมีการสร้างพระพุทธรูปเป็นแบบมนุษย์ธรรมดาทั่วไป มิฉะนั้นแล้ว ก็จะต้องมีการสนทนากันถึงปัญหาในเรื่องนี้บ้าง และนักปราชญ์ทางยุโรปบางท่านยังให้รายละเอียดต่อไปอีกว่า มเหสีของพระเจ้ามิลินท์นั้นชื่อว่า พระนางอคาโรเคลีย (Agathocelia)

เกี่ยวกับดินแดนของพระเจ้ามิลินท์นั้น นักปราชญ์ทางตะวันตกเชื่อว่า คืออาณาเขตในฆาซนี (Ghazni)

ซึ่งติดต่อกับลุ่มน้ำกาบูล (Kabur) ทางเหนือ หลักฐานทางตะวันตกว่า พระเจ้ามิลินท์จะต้องครอบครองดินแดนไม่น้อยไปกว่า ปาโรปามีซาเด (Paroparni sadae) และบางส่วนของภาคเหนือและตะวันออกของ อราโคเซีย (Arachosia) เหยียญที่ขุดพบนั้น ทำให้ได้รู้ว่า พระเจ้ามิลินท์ครองแคว้นคันธาระ ซึ่งมีศูนย์กลางสำคัญ ๒ แห่ง คือ ปุสกะลาวตี และตักศิลา (Puskalavati, taxila.) และปัจจุบันเชื่อกันว่า พระเจ้ามิลินท์ครองดินแดนเหนือ

กาบูล และบางที่จะเลยเข้าไปถึงทางภาคเหนือของ ฮินดูกูช (Hindu kuch) ด้วย

พระลักษณะของพระเจ้ามิลินท์นั้น ปรากฏตามมิลินทปัญหาว่า ทรงประกอบด้วยพระพลังทางกาย พระพลังทางความคิด ด้วยความกล้าหาญ ด้วยปัญญา พระเจ้ามิลินท์นั้น ทรงมั่งคั่งบริบูรณ์ด้วยราชสมบัติ, มีพระราชทรัพย์และเครื่องราชูปโภคเป็นอันมากพื้นที่จะนับคณนา มีพลพาหนะหาที่สุดมิได้

สำหรับประวัติของพระนาคเสนนั้น มิลินทปัญหาฉบับภาษาจีน กล่าวว่า มาตุภูมิของพระนาคเสน คือ แคว้นแคชเมียร์ (Kashmir) ซึ่งเป็นศูนย์กลางนิกายสรวาสติวาท ส่วนฉบับบาลีกล่าวว่า ท่านเกิดที่เมือง คชังคละ ซึ่งเป็นเมืองทางการค้าขาย ทางชายแดนตอนเหนือของมัจฉิมประเทศ พระนาคเสนนั้นปรากฏว่า เป็นผู้ฉลาดสามารถ เป็นนักพูดและคงแก่เรียน เป็นคลังแห่งข้ออุปมาที่สามารถนำเอามาใช้ได้ตามต้องการ และมีความสามารถอย่างไม่น่าเชื่อก็คือ สามารถเรียนพระอภิธรรมได้

อย่างเชี่ยวชาญ โดยการฟังอธิบายของอาจารย์เพียงครั้งเดียวเท่านั้น ในจินกาลมาลีปกรณ์ กล่าวถึง พระนาคเสนว่า เป็นผู้ดำริสร้างพระพุทธรูปขึ้นมาขึ้นองค์หนึ่ง และสำเร็จลงด้วยอำนาจของเทพดา และ อิทธิฤทธิ์ของพระแก้วมรกต และกล่าวถึงพระธัมมรักขิต อาจารย์ของพระนาคเสนว่า อยู่ที่ปุปผวัต ใน เมืองปาฏลีบุตร ในอรรถกถาที่ขนิทายและอรรถกถาอังคุตตรนิกาย ก็ปรากฏชื่อของพระธัสสคุตตะเถระ ด้วย และได้รับยกย่องให้เป็นตัวอย่างของ กัลยาณมิตร ด้วย

ส่วนนายเบอร์นอฟ (Burnouf) ได้อ้างหลักฐานทางศิลปะ กล่าวว่า พระนาคเสนองค์นี้ คือ องค์เดียวกับพระนาคเสนที่ทำให้เกิดมีการแยกนิกายต่าง ๆ ออกไปเมื่อ ๑๓๗ ปี หลังพุทธปรินิพพาน โดยอ้างว่า พระนาคเสนได้แสดงความคิดเห็นในอภิธรรมโกสะ วยายขยาอันเป็นคัมภีร์สำคัญคัมภีร์หนึ่งไว้ อย่างยืดยาว ส่วนศาสตราจารย์ เคิร์น (Kern) แห่งลีเดิน (Lieden) นั้น ไม่เชื่อว่า พระนาคเสนจะเป็น บุคคลที่มีตัวตนอยู่จริง และไม่เชื่อแม้กระทั่งว่า ในพระพุทธรูปศาสนา จะมีพระภิกษุที่มีชื่ออย่างนี้อยู่ด้วย เขาเชื่อว่า พระนาคเสนนั้นเป็นเช่นเดียวกับ ปัตตัญชลิเถระ ผู้รจนาคัมภีร์ปรัชญาฝ่ายโยคะ ซึ่งไม่มีตัวตน อยู่จริง ทั้งยังมีสมณนามอื่น ๆ อีกด้วย คือ นาเคสะ และ ผณิน แต่ศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ ไม่เห็น ด้วยกับความเห็นของทั้งสองท่านดังกล่าวมานี้

มิลินทปัญหา ฉบับภาษาบาลีนั้น เท่าที่ปรากฏอยู่ในบัดนี้ก็ยังมีฉบับอักษรสิงหล อักษรโรมัน อักษรไทย อักษรพม่า และอักษรขอม หรือเขมร ฉบับหลัง ๆ นี้ก็เชื่อแน่ว่าได้มาจากฉบับอักษรสิงหล ทั้งนั้น แต่ปรากฏว่า แต่ละฉบับก็มีวิธีจัดระเบียบเนื้อเรื่องไม่เหมือนกัน และมีข้อความบางตอนแปลก กันออกไปบ้าง เช่น ฉบับอักษรโรมันต่างกันฉบับอักษรไทย ทั้งทางการจัดระเบียบ และข้อความบาง ตอน เป็นต้น การที่แปลกกันออกไปนั้น บางท่านได้ให้ข้อสังเกตไว้ว่า อาจถูกเปลี่ยนโดยผู้คัดลอกทาง ยุโรป หรือผู้คัดลอกทางพม่า ลังกา ไทย ก็ได้ หรือไม่ ก็เปลี่ยนแปลงตั้งแต่คราวแปลจากภาษา สันสกฤตมาเป็นภาษาบาลีแล้ว

ต่อมาได้มีผู้ค้นพบว่า มีมิลินทปัญหาฉบับแปลเป็นภาษาจีนด้วย โดยแปลออกจากภาษา ท้องถิ่นของอินเดีย และแปลถึง ๓ คราว คือ ในคริสต์ศตวรรษที่ ๓ ที่ ๔ และที่ ๕ บรรดาฉบับที่แปลเป็น ภาษาจีน เหล่านี้ ๒ ฉบับที่แปลครั้งที่ ๒ (คือที่แปลในศตวรรษที่ ๔) เท่านั้นที่ยังเหลือตกทอดมาถึงพวก เรา โดยเรียกว่า นาคเสนภิกษุสูตร (นาเสียนปีคฺว) ตอนที่ ๒-๓ และบางส่วนของตอนที่ ๑ เท่านั้นที่ตรงกับฉบับภาษาบาลี สำหรับตอนที่ ๔ ถึง ๗ นั้น เพิ่งเข้ามาใหม่ในลังกา โดยเฉพาะตอนที่ ๔ นั้น ได้มีขึ้น หลังจากพุทธศตวรรษที่ ๕ แล้ว และเนื่องจากความที่ไม่เหมือนกันนี้เอง ก็เป็นหลักฐานพอที่จะกล่าวได้ว่า มิลินทปัญหาอันยืดยาวและมีชื่อเสียงนั้น ได้ถูกเพิ่มเติมเนื้อหาเข้ามาอีกในภายหลัง ซึ่งอย่างน้อยก็ ส่วนที่จัดระเบียบไว้ไม่เหมือนกันในฉบับต่าง ๆ

เกี่ยวกับฉบับแปลเป็นภาษาจีนนั้น ศาสตราจารย์ปอล เดอมีวิลล์ ซึ่งเป็นผู้หนึ่งที่ได้แปลมิลินท ปัญหาเป็นภาษาฝรั่งเศสกล่าวว่า เป็นที่เชื่อกันว่า ท่านคุณภัทร (พ.ศ.๓๙๔ - ๔๖๘) ชาวอินเดียได้นำเอามิลินทปัญหาเข้าไปในประเทศจีน โดยได้ฉบับไปจากประเทศลังกา และปรากฏว่ามีมิลินทปัญหา พากย์ภาษาจีนนั้น มีอยู่ถึง ๑๑ สำนวน ซึ่งคงจะได้แปลกันมาตั้งแต่ระหว่าง คริสตศตวรรษที่ ๖-๑๓ (ราว พ.ศ. ๑๐๐๐-๑๘๐๐) และคงแปลจากต้นฉบับที่เป็นภาษาสันสกฤต เพราะจีนแปลพระไตรปิฎก เป็นภาษาจีนจากต้นฉบับที่เป็นภาษาสันสกฤต อันเป็นที่นิยมใช้กันในอินเดียเหนือและเอเชียกลางซึ่งเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท และนิกายธรรมคุปต์ และความจริงก็ปรากฏว่า คัมภีร์พระพุทธศาสนาพากย์ภาษาจีนที่แปลจากต้นฉบับที่เป็นภาษาบาลีนั้น มีเพียง ๒ เรื่องเท่านั้น คือ สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย และวิมุตติามัคค์ เท่านั้น อีกประการหนึ่ง เมื่อนำเอาคัมภีร์ต่าง ๆ ที่เป็นภาษาสันสกฤต บาลี และจีน มาเปรียบเทียบกันแล้ว ก็จะเห็นว่า ฉบับที่เป็นภาษาบาลีกับ ภาษาจีนนั้นต่างต่างกันมาก แต่ฉบับภาษาจีนกลับไปเหมือนกันมากที่สุดกับฉบับภาษาสันสกฤต เมื่อนำฉบับภาษาจีนมาเทียบกับภาษาบาลีแล้ว ปรากฏว่าแตกต่างกันมากจนไม่น่าเชื่อได้ว่าจะเป็นฉบับ เดียวกัน แต่ ดร.ทิว มิน เซา พระภิกษุชาวเวียดนามซึ่งเป็นผู้ที่มีความรู้ในภาษาบาลีและภาษาจีนเป็น อย่างดีได้ทำการค้นคว้าเทียบเคียงระหว่างฉบับภาษาบาลีกับฉบับภาษาจีน ด้วยการเทียบข้อความ บรรทัดต่อบรรทัดแล้ว ยืนยันว่าเป็นเรื่องที่ได้มาจากต้นฉบับอันเดียวกัน นักปราชญ์ชาวญี่ปุ่นและชาว ยุโรปหลายท่านก็มีความเห็นเช่นเดียวกับ ดร. ทิว มิน เซา คือ มิลินทปัญหาฉบับภาษาจีน ซึ่งมีเพียง ๓ ส่วนแรกของฉบับภาษาบาลีนั้น ได้แปลจากต้นฉบับเดิมโดยตรง ส่วนที่นอกเหนือไปจากนี้ (ซึ่งมี ปรากฏอยู่ในฉบับภาษาบาลี) นั้น เป็นของที่เพิ่มเติมเข้ามาในภายหลังตามลำดับกาลที่ผ่านมาหลาย ศตวรรษ ซึ่งเป็นสิ่งที่คณาจารย์และอรรถกถาจารย์ชาวอินเดียในยุคต้น ๆ ชอบกระทำกันและฉบับ ภาษาจีนที่แปลจากฉบับภาษาสันสกฤตนั้น ก็แปลอย่างถูกต้องตรงตามต้นฉบับมากที่สุด

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ดร.ทิว มิน เซา ซึ่งได้ศึกษาค้นคว้าและเทียบเคียงอย่างละเอียดถี่ถ้วนแล้ว กล่าวว่ามีมิลินทปัญหาฉบับภาษาจีน กับฉบับภาษาบาลีนั้น เป็นฉบับเดียวกัน มีต้นกำเนิดมาจาก คัมภีร์เดียวกัน แต่ฉบับภาษาจีนได้แปลโดยตรงจากต้นฉบับดั้งเดิมที่เป็นภาษาสันสกฤต ส่วนฉบับภาษา บาลีนั้นก็แปลจากฉบับภาษาสันสกฤตเช่นเดียวกัน แต่ถูกแก้ไขเพิ่มเติมหลายครั้ง ตลอดเวลาที่ผ่านมา หลายร้อยปี ฉะนั้น ฉบับภาษาบาลีจึงมีข้อความแตกต่างไปจากฉบับภาษาจีนบ้าง และมีมากกว่าฉบับ ภาษาจีน คือ ฉบับภาษาจีนแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน แต่เรียงติดต่อกันไปโดยไม่มีอาร์มภกถาและอวสาน กถา ไม่แบ่งออกเป็นหัวข้อ หรือย่อหน้า ส่วนฉบับภาษาบาลี แบ่งออกเป็น ๗ ส่วน มีการจัดเป็นวรรค เป็นหัวข้อ และย่อหน้าต่าง ๆ ฉะนั้น ๔ ส่วนสุดท้ายในฉบับภาษาบาลี จึงไม่มีในฉบับภาษาจีน สำหรับ

๓ ส่วนที่มีเหมือนกันนั้น มีข้อความทั่ว ๆ ไปเหมือนกัน ต่างเฉพาะเรื่องอติชาติของพระนาคเสนกับ พระเจ้ามิลินท์ และข้อปลีกย่อยต่าง ๆ เท่านั้น ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ทั้งสองฉบับนี้เป็นฉบับเดียวกัน

ดร. ทิช มิน เซา ยังกล่าวต่อไปอีกว่า ประจักษ์พยานที่แสดงให้เห็นถึงความไม่ยุติแน่นอนของมิลินทปัญหาคับภาษาบาลี อันเป็นเครื่องสอให้เห็นว่ามิลินทปัญหาคับภาษาบาลีนั้นได้ถูกแก้ไขเพิ่มเติมกันมาหลายครั้งหลายครา ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ก็คือความแตกต่างกันระหว่างฉบับภาษาบาลีด้วยกันเอง โดยการเทียบเคียงระหว่างฉบับอักษรโรมัน (ซึ่งถ่ายถอดไปจากฉบับอักษรสิงหล) กับฉบับอักษรไทย ดังจะยกตัวอย่างมาให้เห็น คือ :-

๑. ในระหว่างปุจฉาวิสัชนาที่ ๓๔-๓๕ ในฉบับอักษรโรมันนั้น ในฉบับอักษรไทยได้เพิ่มข้อความเข้ามาอีกไม่น้อยกว่า ๒ บรรทัด ในมนสิการปัญหา

๒. ในระหว่างปุจฉาวิสัชนาที่ ๗๐-๗๑ ในฉบับอักษรโรมันปุจฉาวิสัชนา ๒ ตอนที่ว่าด้วยเรื่อง สัตว์บุคคลผู้จะตายจากโลกหนึ่งไปเกิดใหม่ในอีกโลกหนึ่ง จะพึงได้เห็น และเรื่องทวารสำหรับปฏิสนธิ วิญญาณเข้าไปสู่ครรภ์ ขาดหายไป

๓. ในปุจฉาวิสัชนาที่ ๕๙ ในฉบับอักษรไทยนั้น ได้เพิ่มเติมข้อความออกไปอีก คือในฉบับอักษรโรมันมีเพียง ๘ บรรทัด ในฉบับภาษาจีนแปลไว้เพียง ๕ บรรทัด แต่ในฉบับอักษรไทยขยายออกไปถึง ๓ หน้า

๔. ในวรรคที่ ๗ ก่อนจะถึงเมณฑกปัญหา ฉบับอักษรไทยเพิ่มวิเสสปัญหา เข้ามา

๕. ในฉบับอักษรโรมัน หน้า ๘๐ เกี่ยวกับเรื่อง วัสสวาท นั้นในฉบับอักษรไทยเพิ่มคาถาพิเศษเข้ามา ๑ คาถา

๖. ในฉบับอักษรโรมัน หน้า ๘๖ เกี่ยวกับเรื่องความแตกต่างกันของ วิญญาณ ปัญญา และ ชีวะ นั้น ในฉบับอักษรไทยเพิ่มเข้ามาอีก ๑ ย่อหน้า ซึ่งมี ๔ บรรทัด ว่าด้วยเรื่อง "ปัญญาอยู่ที่ไหน"

ศาสตราจารย์ ริส เดวิดส์ ก็กล่าวไว้ในมิลินทปัญหาคับแปลเป็นภาษาอังกฤษของเขาว่า พระบาลีที่พระพุทธโฆษาจารย์ยกมาไว้ในอรรถกถามหาปรินิพพานสูตร และอรรถกถาัมพฎฐสูตร นั้น ก็ไม่เหมือนกับพระบาลี ในคัมภีร์บาลี ฉบับของ เทรงค์เนอร์ (V. Trenckner) แม้ว่าพระบาลีเหล่านั้นจะเป็นเรื่องราวอันเดียวกันระหว่างพระบาลีที่ท่านพระพุทธโฆษาจารย์ยกมาอ้าง กับคัมภีร์บาลีฉบับของ เทรงค์เนอร์ กระนั้นก็ดี ก็ยังเป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า มิลินทปัญหาคับภาษาบาลีนั้น ได้ผ่านการแก้ไขปรับปรุงโดยการเพิ่มเติมบ้าง ตัดทอนบ้าง มาหลายครั้งหลายครา กว่าจะตกทอดมาถึงพวกเรา ในรูปของฉบับอักษรสิงหลและฉบับอักษรไทย ในปัจจุบันนี้ แต่ ดร. ทิช มิน เซา มีความเห็นว่า ความแตกต่างกันในเรื่องปลีกย่อยนั้น มิได้เป็นเครื่องแสดงว่าทั้งสองฉบับไม่ได้มาจากต้นกำเนิดอันเดียวกัน

เพราะความแตกต่างกันในส่วนปลีกย่อยนั้นเป็นแต่เพียงเครื่องชี้ให้เห็นว่า วิธีการในการคิดการเขียนเกี่ยวกับพุทธศาสนธรรมของนักคิดนักเขียนชาวจีนกับชาวอินเดียที่แตกต่างกัน เท่านั้น

ดร. ทิง มิน เซา ได้บันทึกข้อที่แตกต่างกันและข้อที่คล้ายคลึงของมิลินทปัญหอบัณฑิตกับฉบับจีนไว้อย่างละเอียดละออเป็นเรื่องที่น่าศึกษา จึงนำเอาบันทึกโดยสรุปเกี่ยวกับเรื่องนี้มารวมไว้ด้วย เพื่อประโยชน์ในทางการศึกษา ท่านกล่าวว่าทั้งสองฉบับมีสาระสำคัญทั่ว ๆ ไป เหมือนกัน ยกเว้นแต่เรื่องราวเกี่ยวกับอดีตชาติของพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสนซึ่งแตกต่างกันออกไปมาก และสามตอนสุดท้ายของฉบับภาษาบาลีซึ่งไม่มีในฉบับภาษาจีน ส่วนตอนอื่น ๆ ที่เหลือ นั้น ถ้ายกเว้นการเติมโน้มนัดตัดนี้หน่อยเสียแล้ว ก็กล่าวได้ว่าเหมือนกันลิลาแห่งการสนทนาก็เหมือนกันมากที่สุด คือ การสนทนามีกล่าวข้อความที่ซ้ำ ๆ กันวนไปวนมา โดยมีความแตกต่างกันในเรื่องที่ไม่สลักสำคัญปรากฏอยู่ทั่วไปไม่สม่ำเสมอเท่านั้น แม้ในเรื่องที่เกี่ยวกับอดีตชาติของพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสนที่แตกต่างกันอย่างมากนั้น ก็ยังมีสาระสำคัญที่เหมือนกันระหว่างทั้งสองฉบับ (บาลี-จีน) ถึง ๗ ข้อ ซึ่งทำให้เรามั่นใจได้ว่าเป็นแหล่งที่มาอันเดียวกันอันพระคณกรณาจารย์เจ้าทั้งหลายได้พรรณานาคความคิดเห็นต่าง ๆ ของท่านไว้ ดังได้ทำบัญชีแสดงไว้ ดังต่อไปนี้:-

๑. ในฉบับบาลี ทั้งสามเถรและพระภิกษุได้ตั้งความปรารถนา และต่อมาทั้งสองก็ได้มาเกิดเป็นพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสน ตามความปรารถนา ในฉบับภาษาจีน พราหมณ์ผู้เคยเป็นช่างในอดีตชาติ และพราหมณ์ผู้เคยเป็นฤาษีและเป็นเพื่อนของพราหมณ์คนแรกต่างก็ได้ตั้งความปรารถนา และแล้วทั้งสองก็ได้มาเกิดเป็น นาเซียน (นาคเสน) และมีลิน (พระเจ้ามิลินท์) ตามความปรารถนาของเขาทั้งสอง

๒. ฉบับบาลีแสดงว่า พระนาคเสนเกิดเป็นบุตรของพราหมณ์ในสกุลพราหมณ์ ได้ศึกษาไตรเพทและความรู้เกี่ยวกับลัทธิพราหมณ์ และไม่รู้เรื่องอะไรเกี่ยวกับพระธรรมและพระสงฆ์เลย ในฉบับภาษาจีนช่างได้เกิดเป็นบุตรของสกุลพราหมณ์และเมื่อเต็มใหญ่ขึ้นก็ไม่เคยได้ยินได้ฟังพระพุทธรธรรมและไม่เคยเห็นพระสงฆ์ หลังจากนั้น เขาก็สละโลกออกไปศึกษาพาทิรลัทธิ

๓. ฉบับบาลีกล่าวว่า เมื่อหมู่สงฆ์ได้ไปขอร้องให้มหาเสนเทวบุตรมาเกิดในมนุษย์โลกแล้ว พระโรหณะก็ถูกพระอัสสสุตตะบังคับให้รับภาระหนัก เพื่อไม่ให้อยู่จำพรรษาพร้อมกับตน คือพระอัสสสุตตะกำหนดหน้าที่ให้พระโรหณะเดินทางไปยังบ้านของบิดามารดาของนาคเสน เพื่อบิณฑบาตประจำ ณ ที่นั้น เป็นเวลา ๗ ปี ๑๐ เดือน เพื่อนำเอานาคเสนออกจากชีวิตฆราวาสและให้การอุปสมบทแก่เขา ในฉบับภาษาจีน นาเซียนมีลูกคนหนึ่งชื่อว่าโลหัน เป็นพระอรหันต์และบรรพชาขึ้นมาเป็นสามเณร โลหันในที่นี้ก็ถือได้ว่าเท่ากับพระโรหณะ

๔. ฉบับบาลีกล่าวว่า พระนาคเสนได้อยู่จำพรรษาสามเดือนในความปกครองของพระอัสสสุตตะผู้เป็นพระอรหันต์ ซึ่งอาศัยอยู่ที่วัดตนิยเสนาสน์ ในฉบับภาษาจีน กล่าวถึงวัดในพระพุทธศาสนาชื่อว่าโฮซัน ซึ่งมีพระอรหันต์อาศัยอยู่ ๕๐๐ รูป โดยมีพระอาโปเยียว เป็นผู้นำ (เจ้าอาวาส) พระนาคเสนอาศัยอยู่ในวัดดังกล่าวนี้ วัดตนิยเสนาสน์ก็เทียบได้กับ วัดโฮซัน และพระอรหันต์อัสสสุตตะเถระ ก็เทียบได้กับพระอรหันต์อาโปเยียว

๕. ในฉบับบาลี พระนาคเสนสอนพระอภิธรรมแก่ศิษย์อุบาลิกา และแล้วทั้งผู้สอนและผู้ฟังก็บรรลุโสดาบัน เป็นที่พอใจของพระอัสสสุตตะซึ่งได้กล่าวว่า พระนาคเสนยิ่งครอันเดียวได้นอกสองตัว ในฉบับภาษาจีน นาเขียนได้สอนธรรมแก่ศิษย์อุบาลิก และแล้วทั้งสองก็ได้บรรลุโสดาบันและนาเขียนได้รับการสรรเสริญจากพระอาโปเยียวว่า ยิ่งครอันเดียวได้นอกสองตัว

๖. ในฉบับบาลี พระรัชมรกษิตติเตียนพระนาคเสนเกี่ยวกับการที่ไม่ได้บรรลุพระอรหันต์ ในกลางดึกคืนนั้น พระนาคเสนจึงได้ใช้ความพยายามอย่างหนักและก็ได้บรรลุพระอรหันต์ ในฉบับภาษาจีนนาเขียนถูกขับไล่ออกไปจากหมู่สงฆ์ เนื่องจากการไม่เชื่อฟังคำสั่งสอนของครูบาอาจารย์ รู้สึกน้อยใจตนเอง จึงได้พยายามอย่างหนักแล้ว ก็ได้บรรลุพระอรหันต์

๗. ในฉบับบาลี หลังจากได้บรรลุพระอรหันต์แล้ว พระนาคเสนก็เดินทางไปยังเมืองสาครละ และพำนักอยู่ที่สังเขยยบริเวณ เพื่อรอเผชิญหน้ากับพระเจ้ามิลินท์ ในฉบับภาษาจีน นาเขียนได้เดินทางมายังเมืองซีเซีย และพำนักอยู่ที่วัดเหียซีไซ หรือ เหียตีไซ เพื่อรอเผชิญหน้ากับพระเจ้ามีสัน

จากข้อที่เหมือนกัน ๗ ข้อดังกล่าวแล้วข้างบนนี้ ก็พอจะสรุปได้ว่า แม้จะมีรายละเอียดต่าง ๆ ส่วนมากแตกต่างกัน แต่ทั้งสองฉบับ (บาลี - จีน) ก็มาจากต้นฉบับเดิมอันเดียวกัน มีภูมิหลัง (background) เหมือนกัน อันเป็นต้นกำเนิดของฉบับแปลเป็นภาษาจีนและภาษาบาลี

แต่ข้อแตกต่างกันนั้นก็น่าสนใจ และก็เป็นสิ่งที่สำคัญเหมือนกัน เพราะแสดงให้เห็นถึงแนวคิดของพระคณาจารย์ และแสดงให้เห็นถึงจุดประสงค์ที่พระคณาจารย์เหล่านั้น มุ่งหมายในการแก้ไขเพิ่มเติมและตัดทอนถอนไป และเพราะการกระทำดังนี้ ช่วยให้เราได้ว่าท่านเหล่านั้นนับถือนิกายไหน และเป็นเครื่องมือสำหรับพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับความก่อนหลังและความใกล้เคียงกันกับต้นฉบับเดิมของแต่ละฉบับด้วย ข้อแตกต่างกันนั้น ดังต่อไปนี้:-

ชื่อคัมภีร์

ฉบับจีน : นาเขียนปิคิวคิน : นาเขียนภิกษุสูตร

ฉบับบาลี : มิลินทปัญหา

ดังกล่าวมานี้ ฉบับจีน จัดคัมภีร์นี้เป็นสูตรหนึ่งในบรรดาพระสูตรทั้งหลาย แม้ว่าจะไม่เริ่มต้นพระสูตรด้วยคำที่ใช้กันเป็นแบบมาว่า “เอวมเม สุต” ก็ตาม สำหรับสูตรนี้ จีนเลือกเอาชื่อของภิกษุมาเป็นชื่อของคัมภีร์ ส่วนบาลีเลือกเอาพระนามของพระเจ้าแผ่นดินมาเป็นชื่อของคัมภีร์

โครงเรื่อง

ฉบับจีนมี ๓ ตอน ตอนที่ ๑ ตั้งแต่หน้า ๕๗-๕๗ ตอนที่ ๒ ตั้งแต่หน้า ๕๗-๖๑ ตอนที่ ๓ ตั้งแต่หน้า

๖๑-๖๔ โดยไม่มีหัวเรื่องและคำลงท้าย ไม่มีการแบ่งเป็นย่อหน้าต่าง ๆ

ยกเว้น

เฉพาะตอนจบและตอนขึ้นต้นของคัมภีร์เท่านั้น

ฉบับบาลี แบ่งออกเป็น ๗ ส่วน คือ :-

ส่วนที่ ๑ อารัมภกถา ว่าด้วยเรื่องอดีตชาติของพระนาคเสนและของพระเจ้า

มิลินท์

ตั้งแต่หน้า ๑-๒๔

ส่วนที่ ๒ ประกอบด้วยลักษณะปัญหา และนาคเสนมิลินท์ปัญหา หน้า ๒๕-

๖๔

ส่วนที่ ๓ วิเมตจเขทน์ปัญหา หน้า ๖๕-๘๙

ส่วนที่ ๔ เมณฑกปัญหา หน้า ๙๐-๓๒๘

ส่วนที่ ๕ อนุมานปัญหา หน้า ๓๒๙-๓๖๒

ส่วนที่ ๖ โอบัมภกปัญหา หน้า ๓๖๓-๔๑๙

ส่วนที่ ๗ มิลินทอรรถัตตภาวะ หน้า ๔๑๙-๔๒๐

ดังกล่าวมานี้ ฉบับจีนไม่มีส่วนที่ ๔-๗ ของฉบับบาลี

ปุจฉาวิสัยชา

ฉบับจีน มีเพียง ๖๙ ปุจฉาวิสัยชา

ฉบับบาลี มีเพิ่มเติมออกไปอีก ๑๒ ปุจฉาวิสัยชา (เป็น ๘๑)

ลำดับของปุจฉาวิสัยชา

ลำดับของปุจฉาวิสัยชา กล่าวได้ว่าเหมือนกัน ยกเว้นเฉพาะใน ๒ อุปมา คือ

๑. ฉบับจีน จัด สัทธา ไว้ก่อน สิล แต่ฉบับบาลีจัด สิล ไว้ก่อน สัทธา

๒. ปุจฉาวิสัยชาเกี่ยวกับความเป็นสัตัพัญญองพระพุทธานั้น ในฉบับ

บาลีจัด

วางไว้ห่างออกไปมาก

อดีตชาติของพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสน

เรื่องอดีตชาติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ในสองฉบับนั้น แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงทีเดียว ดังที่จะได้แสดงให้เห็นหลักฐาน ดังต่อไปนี้:-

๑. ฉบับบาลีเริ่มเรื่องในสมัยของพระกัสสปพุทธเจ้า กล่าวถึงสามเณรรูปหนึ่ง ซึ่งไม่นำพาต่อคำสั่งที่พระเถระสั่งถึงสามครั้งสามหน จึงถูกพระเถระนั้นตีด้วยด้ามไม้กวาด สามเณรนั้น ขณะที่ยังวิ่งไปพลางทำธุระของตนไปพลางนั้น ก็ได้ตั้งความปรารถนาขอให้มียานพาหนะและรุ่งโรจน์เหมือนพระอาทิตย์เพียงวัน หนึ่ง สามเณรเมื่อเห็นคลื่นอันมหึมาของแม่น้ำคงคาซึ่งส่งเสียงดังสนั่นหวั่นไหวและพัดเข้ากระทบฝั่งด้วยกำลังแรง ก็ตั้งความปรารถนาขอให้เป็นผู้สามารถปราบการโต้วาทะทั้งหมดได้ เหมือนอย่างคลื่นของแม่น้ำคงคานั้น สามเณรก็ได้กลับมาเกิดเป็นพระเจ้ามิลินท์กษัตริย์แห่งสาครละ ในประเทศอินเดีย สมตามความปรารถนา ส่วนพระเถระ เมื่อลงไปแม่น้ำและได้ยินการตั้งความปรารถนาของสามเณรดังนั้นก็ตั้งความปรารถนาขอให้เป็นผู้สามารถแก้ปัญหาทั้งหลายที่สามเณรนั้นถามได้ทุกปัญหา เพราะความปรารถนานั้น ต่อมาพระเถระนั้นก็ได้เกิดเป็นพระนาคเสน

ฉบับภาษาจีนแตกต่างจากฉบับบาลีอย่างสิ้นเชิง ฉบับจีนสืบสาวเรื่องอดีตขึ้นไปถึงเพียงสมัยของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ไม่ถึงสมัยของพระกัสสปพุทธเจ้า กล่าวถึงสมัยที่พระพุทธเจ้าทรงอาภิวรรณด้วยการหลั่งไหลเข้ามาของเหล่าสาวกอย่างไม่หยุดยั้ง และแล้วก็ทรงปลีกพระองค์ออกไปสู่ที่เร้น ครั้นนั้นพระยัชชังตัวหนึ่งใคร่จะปลื้มตัวออกไปจากความวุ่นวายของโขลงช้าง จึงได้ติดตามพระองค์ไป เมื่อทรงรู้วาระจิตของช้างนั้น พระพุทธองค์ก็ทรงสั่งสอนธรรมแก่ช้างนั้น ช้างนั้นก็ได้รับใช้พระพุทธองค์ ด้วยการปิดกวาด ตักน้ำ และปราบทางเป็นที่สัญจรของพระพุทธองค์ กาลต่อมาช้างนั้นก็ตาย แล้วไปเกิดเป็นบุตรของสกุลพราหมณ์สกุลหนึ่ง เมื่อเติบโตใหญ่ขึ้นแล้ว ก็ได้สมัครบวชออกไปศึกษาพาหิรัลัทธิ ฟานักอยู่ในป่าแห่งหนึ่ง ได้อาศัยอยู่ใกล้ ๆ กับฤๅษีตนหนึ่ง และแล้วคนทั้งสองก็ได้กลายเป็นสหายนั่น ในสองคนนั้นคนหนึ่งได้ตั้งความปรารถนาขอให้เป็นภิกษุและมานะพยายาม เพื่อความเป็นพระอรหันต์ แล้วเขาก็ได้เกิดใหม่เป็นนาเชียน ส่วนอีกคนหนึ่งก็ได้ตั้งความปรารถนาขอให้ เป็นกษัตริย์ และสามารถทำให้ชนทั้งปวงปฏิบัติตามคำสั่งสอนของตน แล้วเขาก็ได้เกิดใหม่เป็นกษัตริย์ มีลัน

๒. ฉบับบาลี มีข้อความยึดเยื้อคือกล่าวถึงเรื่องพระอรหันต์จำนวนนับไม่ถ้วน ไปอ้อนวอนยอโหมมหาเสนเทวบุตรลงมาเกิดในมนุษยโลกเพื่อปราบพระเจ้ามิลินท์และเพื่อคุ้มครองรักษาพระธรรม เรื่องมหาเสนเทวบุตรกลับมาเกิดใหม่เป็นพระนาคเสน ในตระกูลโสณบุตรพราหมณ์เรื่องพระนาคเสนศึกษาพระเวทและเรื่องราวต่างๆ ของพราหมณ์ เรื่อง พระโรหณะกำหนดวิธีที่จะชักนำพระนาคเสนให้

มาบวช และศึกษาธรรมเรื่องพระโรหณะไปรับบาตร (ที่บ้านของพระนาคเสน) ประจำ เป็นเวลา ๗ ปี ๑๐ เดือนกระทั่งพบพระนาคเสนและบวชพระนาคเสนให้เป็นสามเณร และเรื่องพระโรหณะสอง อภิธรรมแก่พระนาคเสน

ในฉบับภาษาจีน กล่าวอย่างธรรมดา ๆ ว่านาเซียนนั้น เมื่ออายุได้ ๑๔-๑๕ ขวบ มีลุงฝ่ายบิดา อยู่คนหนึ่งชื่อ โลหัน ซึ่งเป็นพระอรหันต์และมีอิทธิฤทธิ์ นาเซียนได้มาเยี่ยมลุงและแจ้งให้ลุงทราบว่าตน มีความยินดีในพุทธธรรม และขอบวชด้วย ท่านโลหันสงสารนาเซียน จึงบวชให้เป็นสามเณร นาเซียน ได้ท่องบ่นสวดมนต์ทุกวัน พิจารณาไตรตรองทั่วทั้งพระธรรมและพระวินัย จนได้บรรลุดมยาน ๔ และมีความเข้าใจในอรรถธรรมเป็นอย่างดี ในฉบับภาษาจีนไม่ได้กล่าวถึงการสอนอภิธรรมแก่พระนาคเสน เป็นครั้งแรก

๓. ในฉบับบาลี พระนาคเสนสอนอภิธรรมอันสุขุมคัมภีรภาพและหลักสุญญตาแก่อุบาสิกาคน หนึ่ง

ในฉบับภาษาจีน นาเซียนสอนทาน ศีล และสวรรค์ แก่อุบาสกเมื่อรู้เขายินดีแล้ว จึงสอนธรรม อันลึกซึ้งยิ่งกว่านั้นแก่เขา เพราะสุญญตาธรรม อาจจะทำให้เขามีความทุกข์ใจก็ได้ ในฉบับภาษาจีน ไม่ได้กล่าวถึงพระอภิธรรม

ข้อความที่ไม่ปรากฏในแต่ละฉบับ

ข้อความที่ไม่มีในฉบับภาษาจีน

๑. ภิกษุสามเณรเกิดแล้วเกิดอีก เป็นเทวดาบ้าง เป็นมนุษย์บ้าง นับชาติไม่ถ้วนในระหว่าง กัสสปพุทธกาล และโคตมพุทธกาล และพระโคตมพุทธเจ้าได้ทรงพยากรณ์ภิกษุและสามเณรทั้งสอง นั้น เหมือนกับที่ได้ทรงพยากรณ์เกี่ยวกับพระโมคคัลลีบุตรติสสะว่า หลังจากพุทธปรินิพพานแล้วได้ ๕๐๐ ปี ท่านทั้งสอง จะปรากฏขึ้นในโลก ประกาศธรรม และช่วยขจัดความยุ่งยากต่าง ๆ เกี่ยวกับศาสนธรรมเสียได้

๒. ฉบับบาลี กล่าวถึงครูทั้งหก และกล่าวถึงการสนทนากันระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับปุ รณกัสสปและมักขลิโคศล ซึ่งไม่สามารถจะตอบให้พระเจ้ามิลินท์พอพระทัยได้ และเป็นเหตุให้ พระองค์ประกาศว่า ทั่วชมพูทวีป ว่าเปล่าจากสมณพราหมณ์ผู้สามารถจะโต้ตอบกับพระองค์เสียแล้ว

๓. ฉบับภาษาจีน ไม่ได้พูดถึงตอนที่ว่าด้วยเรื่องชุนนุมนุพระอรหันต์ที่ไปอ้อนวอนขอให้มหาเสน เทวบุตร มาเกิดในมนุษย์โลกเพื่อเผชิญหน้ากับพระเจ้ามิลินท์ และเพื่อปกป้องรักษาพระธรรมเลย ทั้ง ไม่ได้กล่าวถึงตอนที่พระโรหณะถูกใช้ให้ไปรับบาตรที่บ้านของโณตตรพราหมณ์เป็นเวลา ๗ ปี ๑๐ เดือน และตอนที่พระโรหณะได้สอนพระอภิธรรมแก่พระนาคเสน

๔. ฉบับภาษาบาลี พุทธถึงอภิรรม ๕ ครั้ง คือ ครั้งที่ ๑ ในอาร์มภกถา ที่กล่าวถึงพระนาคเสน ว่าเชี่ยวชาญในอภิรรม ครั้งที่ ๒ เมื่อพระโรหณะสอนพระอภิรรม ๗ คัมภีร์แก่พระนาคเสน ครั้งที่ ๓ เมื่อพระนาคเสนสวดพระอภิรรม ๗ คัมภีร์จบบริบูรณ์ ต่อที่ชุมนุมพระอรหันต์ ได้รับสรรเสริญสนับหนุน ไหว้จากพรหม และได้รับการโปรยดอกมณฑารพ (ดอกไม้สวรรค์) ครั้งที่ ๔ พระนาคเสนสอนพระอภิรรมแก่อุบาสิกา แล้วทั้งสองก็ได้บรรลุโสดาบัน และครั้งที่ ๕ พระนาคเสนได้แสดงพระอภิรรม แก่พ่อค้าที่ให้การต้อนรับตนในระหว่างเดินทางไปเมืองปาฏลีบุตร

ข้อความที่ไม่มีในฉบับบาลี แต่มีในฉบับภาษาจีน

๑. เรื่องพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันและช่างแสงหาที่วิเวก (ซึ่งคล้ายกับเรื่องภิกษุชาวโกสัมพี) เรื่องช่างได้มาสู่พระอารามหลังจากพุทธปรินิพพานเพื่อสดับเสียงสวดพระพุทธรมณต์ การที่ช่างนั้น กลับมาเกิดใหม่ในสกุลพราหมณ์ และเมื่อเติบโตเป็นหนุ่มขึ้นแล้ว ไม่เคยได้ยินได้ฟังเรื่อง พระพุทธศาสนา ไม่เคยได้เห็นพระสงฆ์ การเป็นเพื่อนกันกับภริยาอีกคนหนึ่ง การตั้งความปรารถนาแล้ว กลับมาเกิดเป็นนาเซียนและมีลูก เรื่องเหล่านี้ ไม่ปรากฏในฉบับบาลี

๒. นาเซียนถูกขับออกจากหมู่สงฆ์ เนื่องจากไม่นำพาต่อคำสั่งของอาจารย์ รู้สึกน้อยใจตนเอง จึงพยายามจนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วกลับปฏิบัติตามคำสั่งของอาจารย์อีก เรื่องเหล่านี้ไม่มีใน ฉบับบาลี

๓. หลังจากบรรลุพระอรหันต์แล้ว นาเซียนเที่ยวสั่งสอนไปตามหมู่บ้านและเมืองต่าง ๆ การได้ ธรรมาภิสมัยของผู้ที่ฟังสั่งสอนของนาเซียน นาเซียนได้รับการต้อนรับทั้งมนุษย์และเทวดา พรหม รายละเอียดเหล่านี้ไม่มีในฉบับบาลี

ดังกล่าวมานี้ จะเห็นว่าเรื่องราวในอดีตชาติของพระนาคเสน และพระเจ้ามิลินท์นั้นแตกต่างกันอย่างมาก ในสองฉบับนี้ แม้ว่าข้อใหญ่ใจความทั่ว ๆ ไปจะไม่ขาดหายไปก็ตาม ฉบับภาษาจีนนั้น พุทธอย่างรักษาต้นฉบับ ฉะนั้น จึงมีเหตุผลอย่างเพียงพอที่จะเชื่อว่า ต้นฉบับเดิมนั้น ได้ถูกรวบรวมโดย ฝ่ายภาษาบาลีดัดแปลงแก้ไข เพื่อให้เหมาะสมกับลัทธิหรือนิกายของตน

ดร. ทิช มิน เขา ได้กล่าวสรุปว่า ด้วยข้อเท็จจริงดังกล่าวมาแล้ว ทำให้สามารถกล่าวหักล้างได้ อย่างเต็มปากว่า ฉบับแปลเป็นภาษาจีนนั้น ใกล้เคียงต้นฉบับเดิมมากกว่าฉบับภาษาบาลี และว่า ฉบับภาษาบาลีนั้น ผู้รจนาได้รจนารุ่นใหม่โดยอาศัยฉบับเดิมเป็นหลัก เพิ่มเติมเรื่องราวและหลักธรรม ต่าง ๆ เข้ามากมาย เพื่อให้เข้ากันกับหลักคำสอนฝ่ายเถรวาท และขยายต้นฉบับเดิมออกไปอีก จนมี ขนาดใหญ่โตดังปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ ท่านทิช มิน เขา ได้อ้างผลของการค้นคว้าและความเห็นของ ศาสตราจารย์ เดอมีวีลล์ (Prot. Demieville) มาสนับสนุนความคิดเห็นของท่านว่า “ต้นฉบับเดิมนั้น ประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ คือ (๑) อาร์มภกถาพร้อมด้วยรายละเอียดต่าง ๆ คือ การพรรณานาสถานที่

พรรณนาประวัติของพระนาคเสนเกี่ยวกับชีวิตทางพรหมจรรย์ในระยะต่าง ๆ (เช่น บวชเป็นสามเณร บรรลุพระโสดาบัน บรรลุพระอรหันต์) พร้อมด้วยประเพณีบางอย่างเกี่ยวกับวัดและอาจารย์ของพระนาคเสน ให้ความรู้เกี่ยวกับการได้วาฑะอันไร้ผลกับพระภิกษุรูปหนึ่ง และการพบกันระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน (๒) บันทึกการได้วาฑะ ส่วนที่ ๒ ของตอนนี้ ดูเหมือนจะได้เพิ่มเข้ามาแต่โบราณกาลแล้ว และตอนแรกนั้น ได้ตกมาถึงพวกเราในสภาพที่คงรูปสมบูรณ์ที่สุดโดยมี ๒ ภาค ในอารัมภกถานั้น ได้เพิ่มเรื่องอวตารของบุคคลสำคัญทั้งสองเข้ามา และประวัติของพระนาคเสน ก็มีการแก้ไขเพิ่มเติม เพราะการกระทำดังนี้เอง ก่อให้เกิดการแก้ไขที่แตกต่างกันออกไปเป็น ๒ อย่าง คือ อย่างแรก ได้แปลเป็นภาษาจีนราวคริสต์ศตวรรษที่ ๔ และอย่างหลังแปลเป็นภาษาบาลี ในคริสต์ศตวรรษที่ ๕ ส่วนฉบับแปลเป็นภาษาจีนนั้น ได้ร้อยกรองขึ้นโดยมีการแก้ไขเป็น ๒ แบบ คือ แบบแก้ไขสมบูรณ์ และแบบแก้ไขไม่สมบูรณ์ ซึ่งทั้งสองแบบก็ไม่แตกต่างกันมากนัก แต่ตรงกันข้าม ฉบับที่แปลเป็นภาษาบาลีนั้นได้ผ่านการปรับปรุงมาหลายครั้ง ส่วนที่พอจะเชื่อถือได้นั้น ได้ถูกเพิ่มเติมลงในสมัยต้น ๆ ในประเทศลังกาหลังคริสต์ศตวรรษที่ ๕ แล้ว พระประวัติของพระเจ้ามิลินท์นั้น ชวนให้คิดว่าเป็นการเลียนแบบพระประวัติของพระเจ้าอชาตศัตรูและพระเจ้าอโศก และ ๔ ตอนที่เพิ่มเข้ามา ก็อาจจะเป็นไปได้ว่า เพิ่มเข้ามาในประเทศลังกา ซึ่งในประเทศลังกาเองได้พบว่า ส่วนแรก (ของมิลินท์ปัญหา) ยังบริบูรณ์คืออยู่จนถึงศตวรรษที่ ๕“ แม้กระนั้นก็ดี ก็ยังเป็นการยากอยู่ที่จะพิสูจน์ให้เห็นว่า ส่วนที่เพิ่มเติมเข้ามาที่หลัง ๔ ตอนนั้น ได้เพิ่มเข้าในประเทศลังกาตามที่ศาสตราจารย์เดอมีวิลลีเยนสัน แต่ความเห็นของเขาก็ยังสนับสนุนข้อที่ว่า ฉบับภาษาจีนมีมาก่อนกว่าและถูกต้องตามต้นฉบับเดิมมากกว่าฉบับภาษาบาลี ได้เป็นอย่างดี

ในเรื่องนี้ ศาสตราจารย์ ริส เดวิดส์ ได้คัดค้านอย่างรุนแรงว่า “เป็นไปได้ที่ว่า ฉบับที่สั้นกว่า และเพียงแต่สั้นกว่าอย่างเดียวนั้น จะต้องเป็นฉบับที่เก่าแก่กว่าฉบับที่ยาวกว่า แต่ความจริงแล้ว น่าจะเป็นว่า ฉบับที่ยาวกว่านั่นเอง ที่ทำให้เกิดมีฉบับที่สั้นกว่าขึ้นมา ...ถ้าว่าฉบับที่สั้นกว่า (ซึ่งความจริงเรียกว่า ฉบับถอดใจความน่าจะเหมาะกว่า เพราะในความรู้สึกของคนสมัยปัจจุบันแล้ว ไม่น่าจะเป็นฉบับสมบูรณ์เลย) ที่ได้มาจากเกาหลี เป็นต้นฉบับที่แท้จริงแล้วก็มีปัญหาว่า หนังสือจีนอื่น ๆ ที่กล่าวรวม ๆ ว่าได้แต่งขึ้นในสองศตวรรษ ต่อมา ซึ่งถือว่าเป็นฉบับต้นเดิมนั้น ด้วยเหตุผลใดเล่า จึงเกิดมีเนื้อหาสาระผิดแผกแตกต่างไปจากฉบับภาษาบาลี? เชื่อแน่ว่าสมมติฐานที่จะเอามาเป็นเครื่องพิสูจน์ในเรื่องนี้ก็คงจะเป็นว่า หนังสือจีน ๒ ฉบับซึ่งแปลจากต้นฉบับอันเดียวกันนั้น ฉบับหลัง ย่อมจะต้องถูกต้องแน่นอนกว่าฉบับก่อน และในเรื่องนี้ ก็ทำให้เราได้เห็นลักษณะพิเศษอันหนึ่งของจีนว่า ในการถ่ายทอดคัมภีร์ของอินเดียไปเป็นภาษาจีนนั้นทางจีนถือว่า ฉบับหลังย่อมถูกต้องกว่าฉบับก่อนเสมอ

มิลินทปัญหานี้ เป็นปกรณ์ที่ได้รับความสนใจศึกษาค้นคว้าจากนักปราชญ์ต่างๆ ทั่วไป ทั้งทางตะวันออกและตะวันตก ได้มีผู้เขียนบทความวิจารณ์เรื่องของมิลินทปัญหากันอย่างกว้างขวาง มีการค้นคว้าและติดตามเรื่องราวต่าง ๆ ที่กล่าวไว้ในมิลินทปัญหากันอย่างจริงจัง ดังที่กล่าวมาข้างต้น และจากผลของการค้นคว้าของบรรดาท่านเหล่านั้น ก็ปรากฏว่า สาระส่วนใหญ่ของมิลินทปัญหานี้ ดำเนินตามหลักธรรมของฝ่ายเถรวาท ซึ่งเรียกว่า สัตถุศาสน์ แต่ก็ไม่ได้จำกัดวงอยู่เฉพาะในขอบเขตของพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาทอย่างเดียว เพราะพบว่า บางครั้งผู้รจนาก็นำเอาหลักธรรมในนิกายสรวาสติวาท ซึ่งเป็นพุทธศาสนามหายานนิกายหนึ่ง มาอธิบายอย่างยืดยาว เบอรฺนอฟ (Burnouf) ได้ค้นพบว่า พระนาคเสนได้บรรยายถึงหลักธรรมในอภิธรรมโกศวชาชยา (บางแห่งเรียกว่า อภิธรรมโกศภาษา ซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญอธิบายพุทธปรัชญาตามหลักธรรมของนิกายสรวาสติวาท ในฝ่ายมหายานแต่งโดยพระวสุพันธู์ ชาวอินเดีย) อย่างกว้างขวาง ทั้งยังปรากฏว่าบางแห่งได้พูดถึงหลักธรรมของทิเบตด้วย เช่น เรื่องสีที่บุคคลจะเห็นเมื่อเวลาจะตาย เป็นต้น ซึ่งไม่มีในพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาท บางครั้งก็นำเอาตัวอย่าง หรือข้ออุปมาจากรรณคดีนอกพระคัมภีร์มาประกอบกรอธิบายบ้าง ฉะนั้น จึงเห็นได้ว่า ผู้รจนามิลินทปัญหานี้เป็นผู้คงแก่เรียนอย่างแท้จริง เชี่ยวชาญทั้งในเรื่องพระพุทธศาสนาและวรรณคดีอื่น ๆ ที่ร่วมสมัยกัน

ศาสตราจารย์ วิส เดวิดส์ ได้ยกย่องว่ามิลินทปัญหา เป็นปกรณ์ที่แต่งดีเป็นอย่างยอดเยี่ยมหนึ่งในบรรดาคัมภีร์ทั้งหลายที่รจนารขึ้นภายหลังพระไตรปิฎก และว่าหนังสือที่แต่งได้ดีใกล้เคียงมิลินทปัญหา ก็มีแต่วิสุทธิมรรค ของพระพุทธโฆษาจารย์ คัมภีร์เดียว แต่มิลินปัญหามีมาก่อนกว่าวิสุทธิมรรคช้านานและพระพุทธโฆษาจารย์ยังได้อ้างเอามิลินปัญหามาเป็นหลักในการวินิจฉัย ในหนังสืออรรถกถาที่ท่านรจนาเป็นหลายแห่ง จึงเห็นได้ว่า มิลินทปัญหานี้ เป็นคัมภีร์ที่นักปราชญ์ถือกันว่าเป็นหลักฐานในข้อวินิจฉัย พระธรรมวินัย มาแต่ดึกดำบรรพ์แล้ว

ศาสตราจารย์ วิส เดวิดส์ ได้ลองกำหนดข้อความในพระไตรปิฎกซึ่งยกอ้างไว้ในมิลินทปัญหานี้ ก็ปรากฏว่าผู้รจนาคัมภีร์นี้ เป็นผู้ชำนาญชาญแตกฉานในพระไตรปิฎก สามารถอ้างได้ทุกคัมภีร์สำนวนโวหารก็ไพเราะ แต่ข้อวิเศษอันสำคัญนั้นก็คือ ผู้รจนาเป็นผู้ที่ฉลาดปราดเปรื่องทั้งในกระบวนการวินิจฉัย และวิชันาพระธรรมวินัยให้เข้าใจได้ด้วยอุปมาเป็นต้น ผิดกับคัมภีร์อื่น ๆ โดยมาก จึงเป็นเหตุให้ผู้ศึกษาพระธรรมวินัยในพระพุทธศาสนานับถือคัมภีร์มิลินปัญหานี้ สืบต่อกันมามากกว่า ๒๐๐๐ ปี เข้าบัดนี้

ท่านอานันท์ เกาศัลยายนะเถระ (Anand Kausalyayana) ก็กล่าวว่า บรรดาวรรณคดีบาลีทั้งหลาย นอกจากพระไตรปิฎกแล้ว ไม่มีคำกล่าวใดจะสุขุมลุ่มลึกเท่าคำของพระนาคเสนในเรื่อง อนาตมวาท (Anatmavad) หรืออนัตตา ดังนั้น มิลินทปัญหา จึงเป็นคัมภีร์ที่แสดงหลักเกณฑ์ได้ทั้งด้าน

อภิปรายของพระพุทธศาสนา ทั้งในด้านจริยศาสตร์และจิตวิทยา นักศึกษาพระพุทธศาสนาควรจะได้ศึกษาเพราะนอกจากจะเป็นคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่สำคัญแล้ว ยังมีคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์และวรรณคดีอีกเป็นอันมาก มิลินทปัญหามีหลักฐานดีแน่ชัด ชนิดที่วรรณคดีร้อยแก้วของอินเดียในศตวรรษที่ ๑ เปรียบเทียบมิได้ กล่าวสั้น มิลินทปัญหามีฐานะเด่นในวรรณคดีอินเดียไม่ว่าจะมองแง่ปรัชญา วรรณคดี ประวัติศาสตร์ หรือความรู้ทางภูมิศาสตร์ เป็นข้อเท็จจริงที่โต้แย้งไม่ได้ว่า วรรณคดีหลังพระไตรปิฎกไม่มีคัมภีร์พระพุทธศาสนา คัมภีร์ใดจะมีคุณค่าเท่า มิลินทปัญหาพม่าได้จัดมิลินทปัญหา เข้าในชุดตันตปิฎก ขุททกนิกายด้วย

มิลินทปัญหาได้ถูกถ่ายถอดอักษร และแปลเป็นภาษาต่าง ๆ ทั้งภาษาทางตะวันออกและตะวันตกหลายภาษา และในบางภาษาแปลกันหลายสำนวน สำหรับการถ่ายถอดออกเป็นอักษรต่าง ๆ ในพากย์บาลีนั้น คือ ฉบับอักษรสิงหล ฉบับอักษรขอม ฉบับอักษรพม่า ฉบับอักษรไทย และฉบับอักษรโรมัน โดย วี.เทรงค์เนอร์ ชาวเดนมาร์ก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ สำหรับการแปลเป็นภาษาต่าง ๆ กันเท่าที่ปรากฏในขณะนี้ คือ

	พุทธศักราช (ราว) ๘๖๐-๘๖๒	- แปลเป็นภาษาจีน มีทั้งหมดรวม ๑๑ สำนวน
ครั้ง	“ ๒๒๙๐	- แปลเป็นภาษาสิงหลโดยเถระ และมีแปลต่อมาอีกหลาย
	“ ๒๔๓๓	- แปลเป็นภาษาทมิฬ โดยศาสตราจารย์ วิส เดวิดส์
	“ ๒๔๔๘	- แปลเป็นภาษาเยอรมัน โดย เอ็ฟ.ออกโตโต ชราเดอร์ (แปลบางส่วน)
โนด์	“ ๒๔๖๖	- แปลเป็นภาษาฝรั่งเศส จากฉบับภาษาจีน โดย หลุยส์ ฟิ
วิลส์	“ ๒๔๖๗	- แปลเป็นภาษาฝรั่งเศส จากฉบับภาษาจีน โดย ปอล เดมี
	“ ๒๕๐๔	- แปลเป็นภาษาอังกฤษ โดยนาง ไอ. บี. ฮอนเนอร์
นอฟสกี	ไม่ทราบ พ.ศ. ที่แปล	- แปลเป็นภาษารัสเซีย จากฉบับภาษาจีน โดยนายอีวานอฟสกี (Ivanovsky)
กามิ	“	- แปลเป็นภาษาญี่ปุ่น จากฉบับภาษาจีน โดย โชเงน ยามา

“ - แปลเป็นภาษาญี่ปุ่น จากฉบับภาษาบาลี โดย เชอิชยา

กานา

โมติ

สำหรับการแปลเป็นภาษาไทยนั้น บางทีอาจจะได้แปลมาตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัย ด้วยอ้างถึงหนังสือมิลินทปัญหาในบานแพนทหนังสือไตรภูมิพระร่วง ซึ่งพระมหากษัตริย์ราชอาญาธิไทย ทรงแต่งขึ้นเมื่อครั้งกรุงสุโขทัยยังเป็นราชธานี แต่ที่แน่นอนและมีต้นฉบับอยู่ในบัดนี้ ๔ ส่วนวน คือ :-

๑. ฉบับแปลแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี หอพระสมุดฯ ได้ต้นฉบับไว้ แต่ไม่บริบูรณ์

๒. ฉบับแปลในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งกรมศิลปากร ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ เป็นฉบับของหอสมุดแห่งชาติ ส่วนวนนี้สันนิษฐานว่า คงจะแปลในรัชกาลที่ ๓ ด้วยปรากฏว่า ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดฯ ให้แปลคัมภีร์ที่แต่งไว้เป็นภาษามคธ ออกเป็นภาษาไทยหลายเรื่อง ที่เป็นเรื่องใหญ่มีฉบับปรากฏอยู่ คือ เรื่องมหาวงศ์พงศาวดารลังกา ว่าด้วยพุทธศาสนาประวัติในลังกาทวีป ๑ ชินกาลมาลี ว่าด้วยพุทธศาสนาประวัติตั้งแต่พุทธกาลถึงนครเข็ญใหม่ในสยามประเทศนี้ ๑ ไตรโลกวินิจฉัย ๑ เป็นอาทิ หนังสือที่แปลในรัชกาลที่ ๑ มักมีบานแพนทและบอกชื่อผู้แปลไว้เป็นสำคัญ แต่มิลินทปัญหานี้ หามีไม่ จึงสันนิษฐานว่าจะแปลในรัชกาลที่ ๓ ด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวันเป็นนิตย์ ตามพระราชประเพณีโปรดฯ ให้อาราธนาพระผู้ถวายเทศน์แปลพระไตรปิฎก ทั้งพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม และปกรณ์ต่าง ๆ ถวาย เมื่อเทศน์แล้ว โปรดฯ ให้เขียนเก็บรักษาไว้ในหอหลวง มิลินทปัญหาฉบับนี้ ก็เห็นจะแปลถวายเทศน์ในครั้งนั้น

๓. ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ด้วย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ และออกหนังสือธรรมจักรเป็นรายเดือนสมนาคุณแก่ผู้บริจาคบำรุงมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้ทรงแปลมิลินทปัญหาลงพิมพ์ในหนังสือธรรมจักรดังกล่าว เป็นตอน ๆ แต่มิได้ทรงแปลด้วยพระองค์เองตลอด ทรงให้พระกรรมกรมมหามกุฏราชวิทยาลัยบ้าง พระภิกษุสามเณรนักเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัยบ้าง ช่วยกันแปลเป็นตอน ๆ แล้วทยอยลงพิมพ์ในหนังสือธรรมจักรจนจบ ส่วนวนแปลในฉบับนี้เป็นแบบ “ส่วนวนสนาม” คือเหมือนอย่างที่แปลกันในการสอนพระปริยัติธรรมสนามหลวง เมื่อครั้งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเลือกมิลินทปัญหาสำหรับจัดพิมพ์เป็นฉบับของหอสมุดแห่งชาติ ทรงเห็นว่า ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัยนี้ ส่วนวนไม่สม่ำเสมอ เพราะแปลกันหลายคน จึงไม่ทรงเลือกเอาฉบับนี้ ทรงเลือกเอาฉบับแปลในสมัยรัชกาลที่ ๓ ดังกล่าวแล้ว ข้างต้น

๔. ฉบับเรียบเรียงใหม่ เรียกว่า “ปัญหาพระยามิลินท์” โดยนายยิ้ม ปัดทวยางกูร เปรียญ
เจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ เป็นการเรียบเรียงเอาเฉพาะใจความของแต่ละปัญหา
โดยตัดข้อความและสำนวนที่ซ้ำ ๆ ซาก ๆ ออกเสีย เพื่อสะดวกในการอ่านและเข้าใจง่ายขึ้น และฉบับนี้
กรมศิลปากรได้จัดพิมพ์ออกเผยแพร่ เป็นฉบับของหอสมุดแห่งชาติ อีกฉบับหนึ่ง

สำหรับมิลินปัญหา ที่ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้จัดพิมพ์ขึ้น ในงานพระเมรุพระศพ สมเด็จพระ
พระสังฆราช (อุฎฐายีมหาเถร) คราวนี้ได้ฉบับพิมพ์ที่โรงพิมพ์ไท เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ ซึ่งสมเด็จพระ
พระสังฆราชพระองค์นั้น แต่ครั้งยังทรงเป็น พระมหาจวน เปรียญ ๘ ประโยค ได้ทรงพระนิพนธ์คำนำ
สำหรับการพิมพ์ครั้งนั้น มาเป็นต้นฉบับในการจัดพิมพ์ เมื่อได้สอบเทียบกับสำนวนแปลที่สมเด็จพระ
มหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส และพระกรรมกร พระภิกษุสามเณร นักเรียน ในมหามกุฏ
ราชวิทยาลัย ช่วยกันแปลลงพิมพ์ในหนังสือธรรมจักรแล้ว ก็ปรากฏว่าเป็นฉบับเดียวกัน ฉะนั้น มิลินท
ปัญหา ฉบับโรงพิมพ์ไท พ.ศ. ๒๔๗๐ นี้ จึงเป็นการรวมพิมพ์มิลินทปัญหาที่แปลลงพิมพ์ในหนังสือ
ธรรมจักร เป็นครั้งแรก ซึ่งเรียกในที่นี้ว่า “มิลินทปัญหา ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย” และฉบับที่
แปลนี้ เมื่อสอบดูกับฉบับภาษาบาลีแล้ว ก็ปรากฏว่า แปลจากฉบับบาลีอักษรโรมันที่นาย วี.เทรงค์
เนอร์ ได้ถ่ายถอดออกเป็นอักษรโรมันและจัดพิมพ์ขึ้นครั้งแรก ณ กรุงโคเปนเฮเก้น ประเทศเดนมาร์ก
เมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๐ (พ.ศ. ๒๔๒๓) ขณะนั้น ฉบับบาลีอักษรไทยยังไม่ได้จัดพิมพ์ขึ้นมหามกุฏราช
วิทยาลัย ฟังจะมาชำระและจัดพิมพ์ขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ และปรากฏว่า ทั้งสองฉบับนี้มี
ข้อความแปลกกันอยู่หลายแห่ง พระเถระและพระภิกษุสามเณรนักเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่
ช่วยกันแปลมิลินทปัญหาในครั้งนั้น มีรายพระนามและรายนามดังต่อไปนี้:-

ค่านมัสการ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

มิลินทปัญหา

วรรคที่ ๑	“	“
วรรคที่ ๒	พระแต่้ม เปรียญ วัดบวรนิเวศวิหาร	
วรรคที่ ๓	พระคำ เปรียญ วัดบวรนิเวศวิหาร (คือ พระยาวิจิตรธรรมปริวัตร คำ พรหมกลีกร
ป.๘)	
วรรคที่ ๔	สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส	
วรรคที่ ๕	“	“
วรรคที่ ๖	สามเณรพุด (พระมหาพุด ผู้เคยรั้งเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาสระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๘-
๒๔๕๙?)	

วรรคที่ ๗ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
วิเศษปัญหา “ ”

เมณฑกปัญหา

วรรคที่ ๑ (ปัญหาที่ ๑-๒)
วรรคที่ ๒ (ปัญหาที่ ๓) พระราชาภิษัตริย์ วัดบวรนิเวศวิหาร (คือ พระธรรมปาโมกข์ ธรรม วราสโย ป.
๗
วัดมกุฏกษัตริยาราม ภายหลังลาสิกขา)

วรรคที่ ๑ (ตั้งแต่ปัญหา ๔ ไป) พระธรรมปาโมกข์ วัดมกุฏกษัตริยาราม (คือ พระ
พรหมมุนี แฝง กิตติ
สาโร ป.๗)

วรรคที่ ๒ “
วรรคที่ ๓ “
วรรคที่ ๔ “
วรรคที่ ๕ “
วรรคที่ ๖ “

วรรคที่ ๗ พระพรหมมุนี (แฝง กิตติสาโร) วัดมกุฏกษัตริยาราม

วรรคที่ ๘ “ (ถึงปัญหาที่ ๔)

วรรคที่ ๘ (ตั้งแต่ปัญหาที่ ๕ - ๖) สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงชินวรา
วดีราชบพิตร ครั้งทรงดำรงพระอิสริยาเป็นกรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์

วรรคที่ ๙ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์

อุปมาปัญหา

มีลิตินปัญหาที่แปลงพิมพ์ในหนังสือธรรมจักรครั้งนั้น ไม่ได้จัดเป็นหมวดตามหมวดและ
วรรคของปัญหา และไม่ได้ใส่ชื่อปัญหากำกับไว้ที่หัวเรื่องของแต่ละปัญหาด้วย จำนวนการแปลงก็
เป็นไปต่าง ๆ กันตามความถนัดของผู้แปลแต่ละท่าน และปรากฏว่า ท่านตัดข้อความบางตอนออกเสีย
บ้าง เช่น อุปมาบ้าง ข้อข้อความบางตอนที่ซ้ำกันและความบางตอนก็สลับที่กัน เช่น ยกเอาอุปมาข้อ ๓
ไปไว้ลำดับ ๒ และเอาข้อ ๒ ไปไว้เป็นลำดับ ๓ เป็นต้น ฉะนั้น จึงเข้าใจว่า เมื่อโรงพิมพ์ไทยประสงค์จะ
พิมพ์มีลิตินปัญหาลำดับนี้ออกเผยแพร่ คงจะได้ถวายเรื่องนี้แต่สมเด็จพระสังฆราช ครั้งยังทรงเป็น

พระมหากษัตริย์ ช่วยตรวจชำระเพื่อการพิมพ์ และขอประทานพระนิพนธ์คานำสำหรับการพิมพ์ครั้งนั้น ด้วย สมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น คงจะได้ทรงจัดระเบียบเกี่ยวกับหัวข้อปัญหาต่าง ๆ เสียใหม่และใส่ชื่อปัญหานั้น ๆ กำกับไว้ทุก ๆ ปัญหาให้ถูกต้องตามฉบับภาษาบาลีด้วย เพื่อความเป็นระเบียบและสะดวกในการค้นหา ฉะนั้น ฉบับโรงพิมพ์ไทย เมื่อนำมาเทียบกับคำแปลที่ลงพิมพ์ในธรรมจักรแล้ว จึงปรากฏว่ามีข้อแตกต่างกันบ้างเล็กน้อย คือ :-

๑. ในธรรมจักร ไม่มีชื่อของปัญหาต่าง ๆ กำกับไว้ที่หัวเรื่องของปัญหานั้น ๆ แต่ในฉบับโรงพิมพ์ไทย ใส่ชื่อปัญหาของแต่ละปัญหากำกับไว้ด้วย ตามที่มีปรากฏอยู่ในฉบับภาษาบาลี

๒. ในธรรมจักร บางปัญหาไม่ได้แปลไว้ แต่ในฉบับโรงพิมพ์ไทย แปลเพิ่มเข้ามาใหม่ให้ครบตามฉบับภาษาบาลี และที่เพิ่มเข้ามาใหม่นี้เข้าใจว่าสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น คงจักได้ทรงแปล

๓. การใช้ศัพท์นาม และสร้อยคำบางคำ แปรกกันออกไปบ้าง ทั้งนี้เข้าใจว่า คงจะเป็นการเปลี่ยนคำที่เห็นว่าไม่เหมาะสม และตัดคำที่เห็นว่ารุงรังออกไปเสียบ้าง แต่ข้อความอื่น ๆ ตรงกัน

โดยการตรวจชำระของสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น จึงทำให้มีลึนทปัญหาสำนวนนี้เรียบร้อยขึ้น เหมาะแก่การที่จะพิมพ์ออกเผยแพร่ได้ อีกประการหนึ่ง มีลึนทปัญหาสำนวนนี้ กล่าวได้ว่าเป็นฉบับแปลเป็นภาษาไทย สำนวนใหม่ที่สุดเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบันนี้ ดังนั้น จึงได้ทรงเลือกและทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พิมพ์ในคราวนี้

อนึ่ง มีลึนทปัญหา ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัยนี้ แปรจากต้นฉบับภาษาบาลีอักษรโรมัน ดังที่ได้อธิบายไว้ข้างต้นแล้ว จึงปรากฏว่า ข้อความบางตอน ไม่มีในฉบับภาษาบาลีอักษรไทย ฉบับที่มหามกุฏราชวิทยาลัย ตรวจชำระพิมพ์ดังกล่าวแล้วเช่นกัน และขอสาธยายนามหลายแห่งไม่ตรงกัน เช่น ชื่อพระสูตรต่าง ๆ แม่นำสำคัญต่าง ๆ เป็นต้น เพราะฉบับภาษาบาลีอักษรโรมันกับอักษรไทยนั้น มีข้อความคลาดเคลื่อนกันหลายแห่ง บางแห่งที่สงสัยและตรวจพบว่าต่างกันก็ทำเชิงอรรถไว้ แต่ไม่ได้ทำไว้ตลอด เพราะไม่มีเวลาตรวจสอบเพียงพอ